

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 2/2005

ЗУЛФИЯ – 90

*Бу назм боғига киролмас хазон,
Бизни махв этолмас завол лашқари.
Мен кетсам мунгаймас ўрним ҳеч қачон,
Бу боғлар... бир боғлар бўлади ҳали.*

КО'З - КО'З QILMANG — КО'З TEGAR

Устоз Озод Шарафиддинов газетадаги бир мақоласида “Ҳадеб реклама кўрсатаверса, телевизорни уриб синдиргим келади” деган эди.

Мен телевизоримни синдирилмайман — кўзим қиймайди, яхшиси, унга қарамай кўяқоламан. Чунки бемаъни рекламаларга қарши курашиб кўрганман. Кўлимдан ҳеч нарса келмаган.

Бир муҳомада тамаки рекламаси хусусида анчайин мулоҳаза билдирганимда “замонавий” акахонларимиздан бири дабдурустан “Нима, сиз бозор иқтисодиётига қаршимисиз?” деб дағдаға қилгани ёдимда.

Албатта, бу жаҳоншумул, мутараққий тизимга қаршилиқ қилиш бефойда. Кишини, ниҳоят, реклама баҳонасида содир этилаётган айрим алдамчиликлар ташвишга солади.

Бозорга мол чиқарган одам ҳеч қачон уни ёмон демайди. Артиб-суртади. Кўз-кўзлайди. Таъриф-тавсиф этади. Охир-оқибат кўлингизга тутқазиб, пулингизни олгачгина тинчийди. Ҳалоли бўлсин!

Бугунги рекламачилар эса пулингизни шилгандан кейин ҳам тинч қўймайди. Радио, телевизор, газета-журнал, симёғочу турли-туман пештоқ ва деворлар — қаёққа қараманг, гоҳ молини, гоҳ “кўрсатадиган” хизматини, гоҳ ўзини кўз-кўз қилиб туради. Қочадиган жой топиб кўринг-чи!

Матоҳинг шу қадар зўр, олийсифат экан, уни тикиштиришга намунча жон қойитасан, биродар, дегингиз келади. Бозор-да, бозор!

Гап шундаки, кўпинча қинғир йўллар билан келган ёки бозори касодроқ матоҳ ана шундай зўр бериб реклама қилинади. Дод дегудек бўлсангиз, сотиб олмагин эди, кўрмагин, бормагин эди дейдиганлар ҳам топилади.

Энг безор қилгани — дори-дармон рекламаси. Қорин тўйғизадиган ноз-неъматлар туриб алланимабало “мўъжизавий” ҳалдорилар таъриф-тавсиф этилади. Ичса — ўлган одам тирилиб кетармиш, еса — мункиллаган чол ёш йигитга айланиб қолармиш! Афсуски, шундай чўпчакларга лаққа тушадиган анойи “ўлик”лар ҳам, ёшлигини туш кўриб юрган хомхаёл чоллар ҳам кам эмас. Шўрлик, реклама қурбонлари!

Ёки, дейлик, беш юз сўмлик лотореяга бир эмас, учта (!) енгил машина ютган йигитча экранда бор-йўғи велосипедли бўлгандек илжайибгина турса... ким ишонарди бунга?

Рекламага тушмаган нима қолди? Инсоф, уят, андиша эмас, фирромлик, қаллоблик шиорга айланиб кетмадимиз?

Нимаки ҳадеб кўз-кўз қилинаверса, билинги, ё бир иллоти, ё нозикроқ бир сабаби бор! Йўқ, биз бозор муносабатларига ҳам, унинг зарур воситаларидан ҳисобланган реклама сиёсатига ҳам қарши эмасмиз. Асло. Бу жараённи тартибга соладиган, ўрни келганда назорат қиладиган махсус ташкилотлар тузилганидан ҳам хабардормиз. Аммо шулар баҳонасида сурбетлик, фирромлигу қаллоблик намойиши авж олиб кетишидан хавотиримиз борлигини таъкидламоқчимиз, холос.

Хайрият, устознинг телевизори ҳозирча бутун. Демак, инсоф-андиша деганлари ҳали тугаб битмаган. Умид — шундан.

Искан Арифов

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Тафаккур эркинлиги.....4

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Нурбой АБДУЛҲАКИМ. Биз қандай миллатмиз?.....10

ИБРАТНОМА

Адабиётимиз “снайпер”и. Академик Матёқуб Қўшжонов билан суҳбат.....18

Матёқуб ҚЎШЖОНОВ. Армонларим. Бадиа.....27

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Иқбол МИРЗО. Муҳаббат бу — бахтнинг сурати.....34

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Нурбой АБДУЛҲАКИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадий безак бўлими мудир)

Мусаҳҳиҳ Шоҳ Санам

Журнални Наргиза Иброҳимова
саҳифалаган.

Машраб Нуриноев олган суратлар ва Медат Кагаров, Эркабой Машаринов чизган расмлардан фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА

Абдулла АЪЗАМ

Мухсин АШУРОВ

Хуршид ДАВРОН

Нуридин ЗАЙНИЕВ

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайридин СУЛТОН

Қобилжон ТОШМАТОВ

Нуриелом ТҶУЛИЕВ

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Абдурахим ЭРКАЕВ

Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБой

Фарҳод ҲАМРОЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 120-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннахр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси басмаҳонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй

2005 йил 22 март куни басмаҳонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16, 6 босма тобқ. 1209-бўртма. Нашр адади 4000 нусха.

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

СИРЛИ САРҲАДЛАР

Эрнст МҮЛДАШЕВ. Биз кимдан тарқалганмиз?.....42

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Абдулла АЪЗАМ. Навоий ва юнон донишмандлари.....56

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Баходир ЗОКИР. Сиёсат мафкураси ёхуд “Хукмдор” асарининг сири.....66

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Набижон БОҚИЙ мутолаа қилади.....80

“Уч донишманд”. Жоржоне асари

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Болтабой ШОДИЕВ. Санъатнинг амалий ифодаси.....88

Севара АҲРОРОВА. Халқаро мезонлар тақозоси.....89

Боир ХОЛМИРЗАЕВ. Мусиқали драма истиқболи.....90

Адиба ДАВЛАТОВА. “Идеал жамият”-нинг эстетик талқини.....91

Муқимжон ҚИРФИЗБОЕВ. Ҳокимият ва ахлоқ.....93

Журналнинг англизча мухтасар мазмуни.....95

Абдурахим ЭРКАЕВ

ТАФАККУР ЕРКИНЛИГИ

Биринчи мақола

Инсон онгли ҳаётининг ажралмас қисми бўлган тафаккур эркинлиги масаласи илмий-фалсафий жиҳатларидан ташқари аниқ амалий йўналишга ҳам эга. Шунинг учун ҳам янги жамият барпо этиш жараёнида инсонга ва жамиятга, бутун борлиққа муносабатни ўзгартириш, ижтимоий онгни янгилаш алоҳида аҳамият касб этади. “Чунки тафаккур озод бўлма-са, онг ва шуур тазйикдан, қулликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўлолмайди. Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади” (*Ислом Қаримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 34-бет*).

Айниқса, иқтисодий эркинлашиб, ҳақиқий бозор муносабатлари қарор топиши, ижтимоий муносабатлар юксак ахлоқийлик, адолат ва инсонпарварлик таъминлари асосида ривожланиши, демократик меъёрлар жамият ҳаётининг, фуқаролар онгининг ажралмас, зарурий қадриятига айланиши учун тафаккур эркинлиги зарур. Негаки, турли чекловлар домидаги ёки ижтимоий қўрқувдан тоталитар хусусият касб этган тобе ва дог-

матик тафаккур ёхуд диний-экстремизм ғояларига муккасидан кетиб, мутаассиблик дардига чалинган онг инсон камолига, жамият тараққиётига салбий таъсир кўрсатиши шубҳасиз.

Биз ижтимоий тараққиёт, фан, санъат, маданият тарихини ўрганар эканмиз, шу нарсага амин бўламизки, қаерда тафаккур нисбатан эркин ривожланган бўлса, ўша ерда ўсиш, ривожланиш бўлган. Аксинча, қаерда догматизм кучайиб, тафаккурда турғунлик бошланган бўлса, ўша ерда ижтимоий тараққиёт секинлашган ёки тўхтаган, ҳатто орқага кетган. Буни қадимги тамаддунлар тарихи ҳам, халқимизнинг кейинги 600 йиллик кечмиши ҳам кўрсатиб турибди.

Бугун мамлакатимизнинг жаҳон ҳам-жамиятига тобора жадал интеграциялашиб бораётгани, халқимизнинг тараққий этган миллатлар қаторидан муносиб жой олаётгани моддий-иқтисодий омиллар, юксак технологиялар билан бир қаторда маънавий асосларни ривожлантиришни ҳам тақозо этади. Лекин буларнинг барчаси инсон тафаккури-

нинг ўсиши, ижодий салоҳиятининг кучайишига боғлиқ.

Жамиятдаги туб ислохотлар чуқурлашиб боргани сари ижтимоий онгдаги ўтмиш саркитлари — баъзи қолоқ тушунчалар, иш юритишдаги маъмурий-буйруқбозлик усули, боқимандалик кайфиятидан тезроқ халос бўлиш эҳтиёжи кучаяди. Ёшларнинг онгини бузишга қаратилган зарарли ва ёт ғояларга қарши курашиш зарурати тобора ортади.

Тафаккур эркинлиги назарий жиҳатдан қадим-қадимдан фалсафанинг энг мураккаб масалаларидан ҳисобланган. Бу масала фалсафа илмининг барча таркибий қисмлари — онтология, гносеология, методология, логика, аксиология, этика, эстетика ва психология билан, хусусий жиҳатдан эса барча фанлар билан, образли фикрлаш усули орқали эса бадиий ижоднинг жамики турлари билан муайян даражада боғлиқ бўлади. Бинобарин, уни атрофлича фалсафий таҳлил қилиш амалда масалани мазкур йўналишлар, таркибий қисмлар, илмий изланиш мезонларини ҳам назарда тутиб тадқиқ этишни ёки ҳеч бўлмаганда умумий фалсафий таҳлилда турлича ёндашув, нуқтаи назар ҳамда тамойиллар мавжудлигини инобатга олишни, шундан сўнггина хулоса чиқаришни тақозо этади. Лекин шунда ҳам барчага маъқул бир хулосага келиш қийин. Чунки тафаккур эркинлиги масаласи ҳаётнинг, жамият ва инсоннинг ўзи каби мураккаб, зиддиятли, серқирра, битмас-туганмасдир. Жамият юксалиши, тараққий этиши билан унинг мезонлари ҳам ўзгариб, янги талаблар ҳисобига бойиб боради.

Тафаккур тарзи, бир томондан, илмфан, мантик, адабиёт ва санъатнинг нечоғлиқ юксаклиги, яъни оламни илмий ва бадиий билиш даражаси билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, у ижтимоий амалиётга, шахслараро, шахс ва давлат, шахс ва жамият, шахс ва табиат

ўртасидаги муносабатлар мазмуни, шакллари, ишлаб чиқариш ва технологиялар даражасига боғлиқ. Халқнинг ижтимоий тараққиёти даражаси тафаккур ривожига ва одамлар эркинлигини белгилловчи муҳим омилдир. Ва аксинча, оламни билиш, меҳнат қуроллари, ишлаб чиқариш технологиялари, фан-техника, адабиёт, санъатни ривожлантириш орқали тафаккурнинг куч ва имкониятлари ҳам жамият тараққиётига, инсон камолига бевосита таъсир кўрсатади.

Аслида, тафаккур эркинлиги нисбий ва тарихий хусусиятларга эга. Чунки инсон тафаккури эркинлигини белгилайдиган ҳар бир тарихий даврнинг ўлчов ва мезонлари бор. Табиийки, улар ўзгариб, ривожланиб туради.

Тафаккур эркинлиги шахс эркинлигининг ажралмас қисми ва асосидир. Юқорида айтилганидек, у жамиятнинг инсонга яратиб берган имконият ва эркинликлари маҳсулидир. Айни пайтда, у инсон эркинлигининг маънавий-руҳий пойдевори. Тафаккур эркинлиги пировард натижада ҳар қандай эркинликнинг (виждон эркинлиги, сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий эркинликлар, умуман дунёқараш ва эътиқодга оид эркинликларнинг) маънавий асосини, интеллектуал шартшароитини ташкил этади. Тўғри, эркин тафаккур бевосита виждон эркинлигини ёки сиёсий, иқтисодий эркинликларни юзага чиқармайди. Аммо тафаккури қарам киши, ҳатто виждон эркинлиги тўла таъминланган жамиятда ҳам, ўзи истаган, орзу қилган даражада тўлиқ эътиқод эркинлигига эриша олмайди. Чунки жамиятда мафкуравий ва сиёсий

эркинликнинг ҳуқуқий асослари яратилган бўлса-да, тафаккури соғлом бўлмаган кишилар, гуруҳлар жанговар атеизм ёки диний радикализм (ҳар иккаласи ҳам ғоявий мутаассиблик) каби зарарли қарашларга берилиб кетиши мумкин. Тафаккури соғлом бўлмаган шахсда ғоявий иммунитет ва ирода заиф бўлади. У мустақил фикрлаш, ҳодиса ва жараёнларни холис баҳолаш кўникмасидан маҳрум бўлади.

Эркинликнинг бошқа шакллари, хусусан, шахснинг сиёсий ва ҳуқуқий эркинлиги тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Фикран кимгадир қарам бўлган ёки дунёқараши чекланган киши ўз экзистенциал ҳолати ва эҳтиёжларини ҳам, жамият ҳаётидаги ижтимоий-тарихий заруратни ҳам тўлиқ англаб ололмайди, бир ёқлама тушунади. Кундалик ҳодисаларни таҳлил этиб, мустақил хулоса чиқаришга қийналади. Ўзгаларнинг фикрларини танқидий баҳолай олмаслик оқибатида бошқаларнинг ортидан кўр-кўрона эргашиш ёки интуитив ҳаракат қилишга одатланиб қолади. Бунинг оқибати ҳамма вақт ҳам яхши бўлавермайди. Бу ҳол инсон эркинлигини чеклаб, уни тасодифларга ёки ўзгалар иродасига қарам қилиб қўяди. Турли ижтимоий гуруҳлар, диний экстремистик секталар, оқимлар таъсирига кўпроқ ҳаётий билим ва тажрибаси кам, иродаси заиф, тафаккури унча эркин бўлмаган ёшлар тушиб қолаётгани ҳам шундан далолат беради.

Шу маънода, тафаккур эркинлиги дастлабки шаклда шахснинг мустақил мулоҳаза юритиш ва воқеа-ҳодисаларни ўзича баҳолаш масъулиятини зиммасига ола билиши билан изоҳланади.

Ўзининг экзистенциал ҳолати ва эҳтиёжларини, жамиятдаги ижтимоий-тарихий заруратни яхши англаган киши бугунги вазиятни ҳам, истиқболдаги воқеаларни ҳам тўғри баҳолайди, муайян муаммони ҳал этишнинг муқобил вари-

антларидан энг маъқулини танлай олади. Аммо инсондаги бундай салоҳият ўз-ўзидан юзага чиқиб қолмайди. Чунки эркин тафаккур нафақат объектив шартшароит ва субъектив интилишларни, балки фикрлаш маданиятини ҳам тақозо этади. Эркинликнинг ўзи эса бутун масъулиятни ҳис этиб танланган ва амалга оширилган онгли интилиш орқалигина рўёбга чиқади. Гегель: “Эркинлик — англаб олинган зарурат” деган фикрни олға сурар экан, аввало тафаккур эркинлиги ёки буюк файласуф таъбири билан айтганда, руҳ эркинлигининг моҳиятини ифода этган. Энгельс эса, унга қўшимча қилиб, “Эркинлик — англаб олинган зарурат бўйича ҳаракат қилиш”, деган фикрни айтган. Бу орқали у эркинликнинг воқе бўлиши ва қандай юзага чиқишига урғу берган.

Инсон сиёсат, иқтисодиёт, маданият ва бошқа соҳаларда жамият яратиб бериши мумкин бўлган даражадан ортиқроқ эркинликни қўлга кирита олмайди. Реал ҳаётда у кўпинча ҳатто ўша имкониятдан ҳам тўлиқ фойдалана олмайди.

Тафаккур соҳасида ҳам шундай. Ҳатто сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётдагига нисбатан бу борадаги имкониятлардан фойдаланиш анча паст. Бу эса тафаккурнинг нисбатан мустақил соҳа экани билан боғлиқ. Иқтисодий жиҳатдан ночор яшайдиган, катта мансабларга кўтарила олмаган, аммо юксак тафаккур, кенг дунёқараш соҳиблари ҳаётда кам эмас. Буюк истеъдод эгаларининг замонасидан анча илгарилаб, илғор ғояларни олға суриши, улкан кашфиётларни амалга ошириши тарихдан маълум. Чунончи, Абу Райҳон Беруний, Леонардо да Винчи каби улуғ мутафаккирлар ижоди бунга ёрқин мисол бўла олади. Лекин жамиятнинг тайёргарлик даражаси, бу ғоялар ва кашфиётларни қабул қила олиш имкониятлари уларни юзага чиқаришга ҳамма вақт ҳам йўл

қўявермайди. Баъзан жамият ўз гоёлар ва кашфиётларини амалга оширишга ҳаддан зиёд киришиб кетган, шу ишга ҳаётини бағишлаган бундай фидойи инсонларни замондан ажралиб қолган, ҳаёлпараст одам, ҳатто савдойи, деб баҳолашгача боради.

Шундай қилиб, тафаккур эркинлиги ўта мураккаб ва зиддиятли масаладир. Шу боис у ҳақда бир томонлама ва узил-кесил хулоса чиқариш, инсониятнинг азалий орзуси бўлган бу ҳодисани тақозо этувчи ягона омилни ажратиб кўрсатиш ўзини оқламайди.

Модомики, тафаккур эркинлиги инсон эркинлигининг асоси ва намоён бўлиш шаклларида бири экан, инсон эркинлиги ҳам тафаккур эркинлигининг асосий шартларидан ҳисобланади. Бу ўринда гап алоҳида бир шахс тафаккури тўғрисида бораётгани йўқ. Мана, масалан, Эзоп қул бўлса-да, эркин фикрлаган. Тарихда қуллар ва крепостнойлар орасидан атоқли санъаткорлар, ихтирочи ва ижодкорлар етишиб чиққани ҳам сир эмас. Гап жамиятдаги эркинлик даражасининг ижтимоий тафаккур ривожига, унинг танқидий ва мустақил фикрлаш қобилиятига, ижодий ёки догматик характериға таъсири ҳақида кетмоқда.

Инсон тафаккурининг эркин, илғор, юксак идеалларни кўзлаган ёки чекланган, қоқоқ, мутаассибликка мойил бўлиши жамиятнинг реал иқтисодий қулайликлари ва имкониятлари, юридик ҳақ-ҳуқуқлари, қарор топган ахлоқий ва маънавий муҳитига боғлиқ бўлади.

Тафаккур эркинлигини белгиловчи хусусий ва умумий ижтимоий (масалан, ижтимоий-сиёсий), маданий-маърифий омиллар қаторида маънавий-этикодий, илмий-фалсафий омиллар ажралиб туради. Умумий ижтимоий омиллар — жамиятнинг умумий тараққиёти даражасидан келиб чиқадиган омиллардир. Масалан, бундан бир аср илғари яшаган одам би-

лан ҳозирги замон кишисининг қарашлари, табиат ва жамият ҳодисаларини, инсон кадр-қимматини баҳолаши ўртасида катта тафовут бор. Тўғри, гоҳида турли давр кишилари ўртасида айрим умуминсоний қадрият ва талабларни тушунишда муайян фарқ бўлса-да, уларнинг воқеа-ҳодисаларни баҳолаш тамойили ва мезонлари моҳиятан ўзгармаслиги мумкин. Аммо замонга қараб инсоннинг тафаккур тарзи, тафаккур ва эркинликнинг конкрет илмий-гносеологик, аксиологик тамойили ва мезонлари сезиларли даражада ўзгаради. Шу маънода, бир томондан, тафаккур ўзининг барқарорлиги ва умуминсоний характерини, яъни давр ва ижтимоий тузумдан нисбатан мустақиллигини намоён қилса, иккинчи томондан, ўзининг конкрет тарихийлиги, ижтимоий ва шаклий детерминлашувини ошқор қилади. Ижтимоий-сиёсий омилларнинг таъсири умумий ижтимоий омилларни тўлдиради ва тафаккурни бевосита давлат тузумига хос талаблар, сиёсий эркинлик ва бошқа масала-лар билан боғлайди.

Масалан, давлатдан ажралмаган шароитда тарихда неча бор дин ижтимоий-сиёсий омилнинг мафкуравий кўринишига айланганини эсга олайлик.

Тафаккурнинг ижтимоий зарурати (детерминлашуви) шу икки омилга: биринчидан, жамиятнинг умумий ривожланиш даражасига, яъни тарихий-тамаддуний тараққиёт босқичига, иккинчидан, давлат тузумига, унинг эркин, демократик тамойилларига, ҳуқуқий меъёрларининг илғорлиги ва амалда таъминланишига ёки унинг ҳаётида демократик бўлмаган, волюнтаристик принциплар, гайриинсоний, қоқоқ ҳуқуқий меъёрларнинг устунлик қилишига боғлиқ.

Мустабид тузум шароитида кўпчиликнинг, айниқса, авомнинг онги ва тафаккури муайян даражада тоталитар мазмун касб этади. Ва аксинча, ҳақиқий демок-

ратик жамиятда кенг омманинг онги саёз ва зиддиятли бўлган тақдирда ҳам, эркинликка мойил бўлади, ўзгалар фикрига нисбатан ўта бетоқат бўлмайди.

Омманинг тафаккури гарчи теран бўлмаса-да, ўзи яшаётган тузумга хос хусусиятларни акс эттириб боради. Оддий омма ҳар қандай барқарор тузумнинг ҳукмрон мафкурасига хос плюрализмга мойил бўлади. Шу боис тузумга нисбатан оммавий норозиликлар тарихда жуда кам учрайди. Кўпинча бундай норозиликлар ижтимоий идеология (тафаккур) даражасида эмас, балки ижтимоий психология (кайфият, ҳис-ҳаяжон) кўринишида юзага чиқади ва баъзан, вазиятга қараб, амалда стихияли ғалаёнлар, кўзғолонлар, инқилобий ҳаракатни қўллаб-қувватлашга айланиб кетиши мумкин. Бироқ бу ҳолатлар тафаккур эркинлигини эмас, аксинча, қарамлигини кўрсатади.

Демократия юксак ривожланган мамлакатларда омма тафаккури жамиятдаги меъёр ва ижтимоий қадриятларга содиқ бўлади. Бундай шароитда муҳолифлик очикчасига кенг тарқалмайди (муҳолифлик кенг омма учун эмас, балки сиёсий партияларга уюшган гуруҳлар ёки айрим жамоат ташкилотлари ва ҳаракатларига хос бўлади). Аммо ижтимоий онг ва тафаккурнинг қадриятларни ҳимоя қилишдаги фаоллиги демократик бўлмаган мамлакатлардагига нисбатан кучли бўлади. Бу масалада у ҳатто ўз вазифасини Конституция ва қонунлар талаблари даражасида бажара олмаётган ҳукуматга, давлат ҳокимиятига қарши чиқиши ҳам мумкин (аммо тузумга эмас). Бундай фаоллик демократик жамиятда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг тафаккур эркинлиги мисолида намоён бўлишини кўрсатади.

Агар тарихий жиҳатдан бир даврга мансуб бўлса, зикр этилган тузумларнинг иккаласи ҳам омма тафаккури ва воқеликни формал объектив-назарий акс эттиришига кўра бир-биридан фарқ қил-

маслиги мумкин. Мустабид тузум шароитида бу жараён ҳатто бироз устун бўлади. Масалан, Собик СССР, ГДР, Чехословакия каби “социалистик лагер”га мансуб давлатларда аҳолининг умумий саводхонлиги, ўрта-маҳсус ва олий маълумотга эга бўлиш борасидаги нисбий улуши, умумий илмий-маданий савияси Фарбдаги юксак ривожланган демократик мамлакатлар аҳолисиникидан юқорироқ эди. Аммо тафаккур қарамлиги, тоталитар қарашлар ҳукмронлиги бу устунликни йўққа чиқарар, жамиятга, ҳатто халқнинг ўз манфаатига нисбатан нотўғри, иррационал, кўпинча ғайринисоний муносабатни шакллантирар эди.

Мустабид мамлакат фуқаролари ҳарчанд билимли бўлмасин (баъзи собик социалистик давлатлардаги каби), иқтисодий, сиёсий ва умуман ижтимоий муносабатларда фикрий маҳдудлик ўзгармай қолаверади. Агар бундай тузумда халқ таълими, илм-фан яхши ривожланмаган, фуқароларнинг саводхонлик даражаси паст бўлса, унда ижтимоий тафаккурда догматизм унсурлари кўпайиб, мафкуравий мутаассибликка мойиллик кучайиб кетади.

Хуллас, тафаккур эркинлиги масаласи ҳар томонлама ёндашувни, жумладан, масалага қиёсий ва тизимли, мантиқий ва тарихий, социологик ва культурологик, политологик ва аксиологик, рационалистик ва трансцендентлик, диалектик ва синергетик жиҳатдан қарашни тақозо этади.

Маълумки, тафаккурнинг худди онг каби икки хил шакли — амалий ва назарий кўринишлари мавжуд.

Амалий тафаккур инсоннинг меҳнат, ишлаб чиқариш фаолияти, оилавий ва ижтимоий муносабатлари ёки кенг маънода турмуш тарзи билан боғлиқ. У асосан онгликка, ҳаётий эҳтиёжларни, объектив талабларни оқилона ва тежамли қондиришда вужудга келадиган тур-

муш муаммоларини имкон қадар тўғри ечишга қаратилган бўлади. Худди назарий онг каби унга ҳам экспликация (энг умумий ғоя ва тамойилларни хусусийлари ҳамда иккинчи даражалиларидан ажратиб олиш), умумлаштириш, системалаштириш хос. Лекин унда, назарий тафаккурдан фарқли ўлароқ, абстрактлаштириш ва таҳлил объекти ҳақидаги хулосаларни қатъий назарий тушунчалар тизимига айлантириш хусусияти кучли намоён бўлмайди. У кўпроқ конкрет-мантикий амалий-рационал характерга эга бўлади. Масалан, ахлоқ-одобнинг амалий меъёрлари, турмуш қоидалари, урф-одатлар, истеъмол, савдо-сотик, маиший ва бошқа амалий муносабатларни тартибга солувчи қоидалар минг йиллар давомида тўпланган инсон тажрибасининг амалий тафаккур томонидан экспликация қилиниши, рационаллаштирилиши (мантикий тушунчалар шаклида ифодаланиши), тизимлаштирилиши жараёнида шаклланган ва қабул қилинган.

Турли меъёрларнинг шаклланиши ҳам, омма томонидан қабул қилиниши ва уларга кўпчиликнинг ихтиёрий равишда итоат этиши ҳам амалий тафаккур маҳсулидир.

Тафаккурнинг бу шакли барча муаммоларнинг энг мақбул ечимини ҳар доим ҳам топавермаган. Баъзан адашган, хато қилган. Аммо инсон ҳаётда қоқилиб, манглайини ғурра қилиб, боши берк кўчага кириб қолган пайтларида ҳам ақлини ишлатиб, янги чора-тадбирларни излаган.

Яшаш учун кураш, меҳнат қуроллари ни такомиллаштириб, бою бадавлат турмуш кечириш, оила, маҳалла ва жамоада ўзаро муносабатларни яхшилаш, фойдали тажрибаларни ёш авлодга ўргатишга интилиш, бир сўз билан айтганда, кенг маънодаги ижтимоий амалиёт инсон ақлини чархлаган, тушунчаларини бойитган, тафаккурини юксалтирган. Одамзод шу тариқа нарса ва ҳодисаларнинг, мураккаб жараёнларнинг

ички моҳиятини англашга ҳаракат қила бошлаган. Шу асосда амалий онгдан назарий онг ўсиб чиққан.

Назарий онг борлиқ, табиат, жамият, инсоннинг ўзи, унинг ички олами, яъни зоҳирий ва ботиний дунё тўғрисидаги билим, тасаввур ҳамда қарашларни таҳлил этиб, умумлаштиради, ўзаро мувофиқлаштиради. У яққол намоён бўлаган танқидийлик, соғлом скепсис (шубҳа), экспликация, рационаллаштириш ва системалаштириш каби хусусиятларни ўзида мужассам этади.

Албатта, назарий тафаккур бирданига ривожланиб, етук ҳолда шаклланиб қолмайди. У инсоннинг аниқ мақсадларга йўналтирилган ижодий фаолияти билан боғлиқ. Тадқиқот, ижод эса ҳамма вақт жамиятнинг тараққиёт даражаси тақозо этган аниқ тарихий вазифа ва имкониятларга, тўпланган тажрибаларга бевосита ёки билвосита бориб тақалади.

Шу сабабдан назарий тафаккур ҳам, қанчалик абстрактлашган бўлмасин, аниқ тарихий ҳодисадир.

Шуни ҳам ёдда тутиш лозимки, тафаккур намоён бўлишига кўра нафақат ижтимоий, балки алоҳида шахс тафаккури, яъни индивидуал ҳодиса сифатида ҳам мавжуд бўлади.

Алоҳида шахс тафаккури ижтимоий тафаккурнинг умумий ва тарихий хусусиятларини, функционал ва ривожланиш қонуниятларини, асосий тамойил ҳамда тушунчаларини акс эттирса-да, мустақил ҳодисадир. Шу боис ҳам теран, ижодий фикрловчи улуғ мутафаккирлар кўпчиликнинг хаёлига келмаган янгиликларни кашф этади, илғор тажрибаларни эзгу мақсадлар йўлида умумлаштиради, ишлаб чиқариш ва меҳнат қуроллари, ахборот воситалари ижтимоий ахлоқ меъёрлари соҳасида янги қадриятларнинг пайдо бўлишига, инсониятнинг умумий ташвишларини енгиллатишга, тараққиётни юксалтиришга хизмат қилади.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Нурбой АБДУЛҲАКИМ

BIZ QANDAY MILLATMIZ?

Бу савол ҳамма замонларда жамики фикр эгаларини ўйлантириб келган бўлса ажаб эмас. Чунки Ҳақ таоло ҳар бир миллатни тил, урф-удум, эътиқод жиҳатидан бошқаларидан фарқли қилиб яратган. Олимлар фикрича, бу тафовутдан кўзланган мақсад — улар бир-бирларига қизиқсинлар, ораларида меҳр-оқибат робитаси боғлансин.

Дунёдаги ҳар бир миллат ўз тарихига эга. Ўтган даврлар мобайнида улар неча бор тараққиётнинг юксак даражасига эришган, неча бор таназзулнинг аччиқ изтиробини тортган. Табиий савол туғилади: улар орасида бизнинг миллат сифатидаги ўрнимиз, мақомимиз қандай? Нечун биз кейинги қарийб тўрт юз йил давомида таназзул гирдобига тобора чуқурроқ туша бордик? Нега бугун — миллий истиқлолга эришгандан кейин ҳам тараққиётнинг оидин йўлига чиқишда кўплаб муаммоларга дуч келяпмиз?

Аслида, булар ҳақида кўп ёзилган. Биз бу борада янги бир гап айтиш даъвосидан йироқмиз. Шунинг баробарида, фикрларимиз миллат зиёлиларини бефарқ қолдирмаслигидан ҳам умидимиз бор.

“Асл тилларнинг маншаъи...”

Қисқача “миллат” тушунчаси ҳақида. Профессор Бегали Қосимовнинг ёзишича, бу тушунча илк бор бундан 2,5 минг йил аввал қадим юнон файласуфи Демокрит томонидан қўлланган (*Бегали Қосимов. Миллий уйғониш. Т., “Маънавият”, 2002, 64-бет*).

Бу истилоҳ Қуръони каримда “Миллати Иброҳим” тарзида учрайди. Демак, бунда этник эмас, эътиқодий бирлик назарда тутилган. Ҳазрат Навоий номи ҳам ўша давр манбаларида “Низом ул-миллати ва-д-дин” дея таърифланади. Навоийнинг ўзи улугъ замондошларини “Шамс ул-миллати ва-д-дин”, “Нур ул-миллати ва-д-дин”, “Зайн ул-миллати ва-д-дин” деган сифатлар билан зикр этади. Табиийки, бу истилоҳ борасидаги Ҳазрат Навоий фикрлари бизнинг бугунги қарашларимиздан фарқ қилади. “Бироқ факт шуки, — деб ёзади Бегали Қосимов, — Навоий миллатни инсониятнинг яшаш шакли сифатида тушунади ва уни маълум диний, ҳудудий, лисоний қиёфада, муайян аслий хусусиятларига эга ҳолда тасаввур этади” (*Ўша асар, 65-бет*).

“Миллат” атамаси ҳақидаги қарашлар бир-биридан нечоғли фарқ қилмасин, миллатнинг асосий белгиларидан бири тил эканлиги уларнинг барчасида бирдай эътироф этилади. Бошқача айтганда: “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадургон ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидир” (*Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. II жилд. Т., “Маънавият”, 1998, 60-бет*).

Шундай экан, савол туғилади: биз қандай тил соҳибимиз? Она тилимизнинг дунёдаги бошқа тиллар орасида туган мавқеи қай даражада? “Муҳокамат ул-луғатайн”да Ҳазрат Навоий бу ҳақда қуйидагича ёзади: “...уч навъ тилдурким, асл ва мўътабардур ва ул тиллар иборот гавҳари билан қойилининг адосига зевар ва ҳар қайсининг фуруъи бағоят кўптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг машъайдурки, Нух пайғамбар саловатulloҳи алайҳининг уч ўғлиғаким, Ёфас ва Сом ва Ҳомдур, етишур” (*Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 16-том. Т.,*

“Фан”, 2000, 10-бет.) Бундан кейин қавс ичида ушбу манбадан олинган иқтибосларнинг фақат саҳифаси кўрсатилади).

Эътибор беринг: “асл тилларнинг маншаъи...”. Бу ҳазилакам гап эмас. Маншаъ — бу сўз “Навоий асарлари луғати”да “бир нарсанинг чиқиб келган ўрни, келиб чиқиш жойи, бошланиши”, дея изоҳланган. Демак, бизнинг тилимиз бошқа асл тилларнинг келиб чиқишига асос, замин бўлган тиллардан ва биз дунёнинг энг қадим миллатларидан биригимиз.

Ҳазрат Навоийнинг бу сўзларини Носириддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асаридан олинган қуйидаги иқтибос ҳам тасдиқлайди: “Нух кемадин чиқди. Ул кун сексон одамий — қирқ эр, қирқ хотун Шом вилоятинда тенгиз қироғинда бир кенд қўбордилар. Анга “Қарят ус-самонина” атадилар. Олти ой сув ичинда туруб ел тўқимади. Онгсизин чиқиб ел тўқиди эрса ярашмади. Заиф бўлдилар. Қамуғ ўлдилар, магар етти киши қолдилар. Тақи Нух, ўғуллари, уч келин. Олам ичинда бу етти киши қолди, азин ким эрса қолмади. Бу кун мунча халойиқ ёвуз, яхши, мўъмин, кофир Нух ўғлонлариндин тугдилар” (*Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т., “Ёзувчи”, 1990, 45-бет*. Бундан кейин ушбу манбадан олинган иқтибосларнинг саҳифаси қавс ичида берилади).

Маълум бўладики, машур тўфондан олдин Нух алайҳиссалом билан кемада кетган барча инсонлар ҳалок бўлади. Дунёда Нух алайҳиссалом, уч ўғли — Ёфас, Сом ва Ҳом ҳамда уч келини қолади. Ҳазрат Навоийнинг ёзишича, “Нух алайҳиссалом тўфон ташвишидин нажот ва анинг маҳлақасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор қолмайдур эрди, Ёфасники, таво-

га йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар, Эрон ва Турон мамоликининг васатида волий қилди ва Ҳомники, Абул-ҳинд дебдурлар, Ҳиндистон билодиға узотдилар. Ва бу уч пайғамбарзода авлоду атбоъи мазкур бўлгон мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар”(10).

Хито (Хитой эмас!) — баъзи олимлар фикрича, ҳозирги Шарқий Туркистон худуди. Лекин Рабғузийнинг “Ёфасни Туркистон вилоятиға изди” деган қайди ҳазрат Навоий Хито деганда биз яшаётган худудни ҳам назарда тутмаганмикан, деган мулоҳазани-да уйғотади.

Нима бўлганда ҳам, икки улуғ мутафаккир — ҳазрат Навоий ва Носириддин Рабғузий яқдил эътироф этишларича, барча одамлар Нух алайҳиссалом фарзандлари — Ёфас, Сом ва Ҳомнинг авлодлари. Дунёдаги барча тилларнинг маншаъи (келиб чиқиш асоси) туркий, форс ва ҳинд тилларидир.

Қисмати хулқига яраша...

Инсоннинг инсонлиги ахлоқи билан белгиланади. Унинг камолоти даражасини кўрсатувчи бош омил ҳам ахлоқдир. Муборак ҳадислардан бирида “Мен яхши хулқларни мукамал даражага кўтариш учун юборилдим”, дейилади. Демак, пайғамбарликдан кўзланган бош мақсад ҳам “яхши хулқларни мукамал даражага кўтариш” бўлган. Шу боис кимки ахлоқ неъматидан бебаҳра бўлса, барча яхшиликлардан маҳрум. Бу улуғ неъмат билан зийнатланган киши эса барча эзгуликларга мушарраф.

“Қисаси Рабғузий”да ёзилишича, “Бир куни Нух алайҳиссалом узиюр (ухлар — қавс ичидаги барча изоҳлар бизники — Н.А.) эрди, ел эсанди. Нух этагин кўтурди, увут андоми очилди. Ҳом ани кўруб кулди. Сом Ҳомға маломат қилди. Ёфас ани кўруб, тўни била ўртди (бекитди)”(45).

Эътибор беринг, ҳар уч ўғилнинг ҳаракатида уларнинг хулқи намоён бўлган. Уларнинг Ҳақ таоло неъматларидан баҳрамандлик даражаси ҳам хулқларига яраша. Носириддин Рабғузийнинг таъкидлашича, “Мавло анинг шумлуқиндин

Ҳомнинг ўнғурқасиндаги нутфани қора қилди. Ўғлонлари қора бўлди. Уялмишда эвлуки илкин (хотинининг қўлин) олди. Тенгиз қироғинда атоғга кирди, қамиш бирла эв (уй) қилди. Андағуқ уруғлари ҳиндулар, ҳабашийлар, зангилар қамуғи анинг уруғи турурлар”(45).

Маълум бўладики, аслида Ҳомнинг ранги-рўйи қора бўлмаган. Отасига қилган беадаблиги боис унинг авлодлари шундай қисматга мубтало бўлган. Ҳазрат Навоий буни қуйидагича изоҳлайди: “Чун Ҳом Нух алайҳиссаломга беадаблик қилган жиҳатдин анинг муборак тилига Ҳом борасида қарғиш ўтуб эрди, бу сабабдин анинг ранги баъзи (оқ ранги) саводға мубаддал бўлуб (қорага алмашиниб), тили шикасталик зоҳир қилиб, фасоҳат ва балоғат ҳулясиндин орий қолди...”(11).

Мана, беадаблик оқибати! Ҳомнинг оқ ранги қорага айлангани етмаганидай, тили ҳам фасоҳат ва балоғатдан бебаҳра бўлди. (Эътибор берган бўлсангиз, Рабғузий фикрича, Мавло Ҳомнинг ўз рангини эмас, “ўнғурқасиндаги нутфани қора қилган”. Натижада, авлодлари қора танли бўлиб туғилган).

Бугина эмас. Ҳазрат Навоийнинг қайд этишича, Ҳомнинг “авлоду атбоъики, лавнлари (ранглари) мактаб аҳли машқи варақидек шабранг (қора), балки шабгун (қоп-қора) ва тиллари атфолнинг (болаларнинг) учи ушалгон қаламидек ўзгача адо таҳриру (асар ёзиш) тақрир (мақсадни оғзаки чиройли адо этиш) зеваридин оғзак забун қолдилар. Онсиз ҳам бўлмагайким, бирор варақ юзини мураккаб қароси била ўз юзлари сафҳасидек қаро қилгайлар ва ўз тилларидек шикаста (мажруҳ) қалам тили била адо этмагайлар. Аммо ул сафҳа рақамин ўзларидин ўзга киши билмас ва ул калоғполарни ул савод аҳлидин ўзга биров ўкумас ва фаҳм қилмас”(11).

Демак, Ҳомнинг авлодлари ўзидан ҳам қоп-қора, тиллари эса соқовнинг гулдиршидек, на оғзаки, на ёзма нутқларини ўзларидан бошқа ҳеч ким тушунмайдиган ҳолга мубтало бўлдилар. Хўш, отасига беадаблик қилган Ҳомнинг аҳволи шундай бўлган экан, одобнинг юксак намунасини кўрсатган Ёфаснинг тақдири қан-

дай кечди? “Ёфас ўғлонники, — деб ёзади ҳазрат Навоий, — Абут-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи била сарафроз ва рисолат мансаби била қардошларидин мумтоз бўлди” (10-11). Рабғузийнинг ёзишича, “Ул йўлдин турклар азиз ва мукаррам бўлдилар. Бу сўзлар Абу Исҳоқ Нишопурий жамъ қилган “Қисас ул-анбиё” ичинда битиклик турур” (45).

Мукаммал ахлоқ инсонни қандай юксак мақомга етказиши унинг акси эса нечоғли тубан даражага тушириши ушбу мисоллардан ҳам яққол кўриниб турибди. Бинобарин, бу ҳодиса барча замонлар ва барча авлодлар учун ибрат бўла олади.

Нега энди икки тил?

Ҳазрат Навоий машҳур асарини “Муҳокамат ул-луғатайн” (“Икки тил муҳокамаси”) деб атади. Хўш, нима учун айнан икки тил? Нега уч ёки тўрт тил эмас? Мутахассислар буни ўша даврда бадиий асарларнинг асосан (ҳатто туркий миллатга мансуб ижодкорлар асарлари ҳам) форс-тожик тилида ёзилгани ва ҳазрат Навоийнинг туркий тил тарафдори бўлгани билан изоҳлаб келади. Бу фикрда жон бор, албатта. Буни ҳазрат Навоийнинг ўзи ҳам алоҳида эътироф этади. Жумладан, туркийдаги 100 та феълни таҳлил этар экан, улуғ мутафаккир шундай хулоса чиқаради: “Бу (туркий) алфоз ва иборотда бу навъ дақойиқ кўптурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмоғон жиҳатдин бу яшурун қолибдур... Андин сўнграким, турк тилининг жомеияти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидин пайдо бўлгон таъб аҳли салоҳият ва таъбларин ўз тиллари турғоч ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди... Ва агар иккала тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккала тил била тенг айтсалар эрди” (23).

Лекин бу ягона сабаб эмас. Қолаверса, ушбу фикрлардан юқоридаги саволларга қониқарли жавоб олиб бўлмайди.

Шу маънода, буни зоҳирий сабаб ёки сабаблардан бири, деб қабул қилиш мумкин.

Аслида “Муҳокамат ул-луғатайн”да тўрт тил: туркий, араб, форс ва ҳинд тиллари ҳақида сўз боради. Жумладан, ҳазрат Навоий араб тили тўғрисида бундай ёзади: “Барчасидин араб тили фасоҳатойини била мумтоз ва балоғат таъзини била мўъжизатироздурким, ҳеч тақаллум ахлининг мунда даъвоси йўқтур ва сўзи сидқ ва иши таслим — ўқдурким, Маликун алломун жалла ва аълонинг каломи мўъжиз низоми ул тил била нозил ва Расул алайҳис-салоту ва салламнинг аҳодиси саодат анжومي ул лафз била ворид бўлубдур” (9).

Шундан кейин юқорида зикр этилган уч тил хусусидаги мулоҳазалар берилди. Энг муҳими, ҳазрат Навоий нима учун бошқа тилларни муҳокамага тортмагани, тўғрироғи, бунинг ботиний сабаби ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Чун арабий тил ва мақол била калом ва ҳиндий алфоз била музаҳрафоти нофаржом, бири ғояти шараф ва улувви манзаладин ва бири ниҳояти нахусат ва дунувви мартабадин орадин чиқтилар. Қолди туркий алфоз била мақсуд адоси ва форсий иборат била калом маъноси” (11).

Демак, ҳазрат Навоий фикрича, араб тили мумтоз ва сарафроз бўлгани боис муҳокамадан баланд. Ҳом авлодларининг тили эса “фасоҳат ва балоғат ҳулясидин орий қолгон”и (бебахра бўлгани) сабабли муҳокамадан тубан. Шу боис асарда икки тил: туркий ва форсий тиллар муқояса этилган. Туркий тилнинг имконияти нечоғли катта эканлиги рад этиб бўлмайдиган далиллар билан назарий жиҳатдан исбот қилинган.

Тилимизнинг ҳозирги ҳоли

“Ўтмишдаги шон-шухрат, муваффақият ва парвозлар яхши нарса, албатта! Аммо улар шунақа нарсаки, ҳар бир янги авлод бу шухратга шухрат кўшиб турмаса, эски ютуқлар қаторини янгилари билан бойитиб бормаса, миллатнинг қаноти қайрилиб, парвози сусайиб қолади”. Устоз Озод Шарафиддиновнинг “Довон-

даги ўйлар” китобидан олинган ушбу сўзлар бошқа барча масалалар қатори тил муаммосига ҳам бевосита тегишли.

Дарҳақиқат, она тилимиз дунёдаги “асл тилларнинг маншаъи” бўлгани рост. Мутафаккир боболаримиз бу тил шаъни юксакларга кўтаргани ҳам айна ҳақиқат. Лекин бунинг ўзигина кифоя қилмайди, албатта. Хўш, бугунги авлод бу борада эътиборга лойиқ қандай ишларни қилди ёки қиялпти? Она тилимиз тараққиётга бирор улуш қўша оляпмизми?

“Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур”, деган эди Авлоний. Чиндан ҳам, миллат бошқа ҳар қандай бойлигини йўқотса, ўрнини тўлдириш мумкин. Агар у тилидан айрилса, ҳамма нарсадан, бор-будидан айрилади, миллат сифатида мавжуд бўлолмайди. Шўроларнинг бунга уриниб кўргани маълум. Шукрлар бўлсинки, улар бу муддаоларига эриша олмади.

Тўғри, мустақилликдан кейин она тилимиз ривож учун муайян имкониятлар яратилди. Унга давлат тили мақоми берилди. Барча соҳалардаги иш юритиш ҳужжатлари ўзбек тилида олиб борилишига ўтиляпти, тилимизнинг расмий идоравий услуби сезиларли даражада такомиллашмоқда ва ҳоказо. Лекин тил шундай ҳодисаки, унинг ривож учун қонунлар, фармонлар, қарорларнинг ўзигина камлик қилади. Шу миллатга мансуб ҳар бир шахснинг, зиёлининг фидойилиги, жонкуярлиги бўлмаса, бу борада мақсадга эришиб бўлмайди.

Тан олиш керак, худди шу мезондан ёндашилса, она тилимизга бўлган бугунги эътибор қаноатланарли даражада эмас. Озод Шарофиддинов, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов каби устоз ижодкорларнинг матбуотдаги чиқишларини эътиборга олмаганда, ҳатто зиёлиларнинг ҳам бу борада етарлича жон куйдираётгани сезилмайди.

Бугун телевидение ва радио, матбуот ва реклама тили талаб даражасида эмас. Биргина мисол. Дикторларимиздан бири “Террористлар фалон жойга ташриф буюришди”, дейишгача борди. Қайси сўз қай ўринда ишлатилиши зарурлигини фарқлай олмайдиган бундай но-

тавон “сўз устаси” ҳақида нима ҳам дейиш мумкин? Қолаверса, бу ягона мисол эмас. Ёки серқатнов кўчаларимиздан бирининг энг гавжум жойига “Испытай неожиданное!” деган рус тилидаги жумла ва унинг “Кутилмаганни синаб кўр!” тарзидаги маъносини тушунтиришга ҳар қандай изоҳли луғат ожизлик қиладиган реклама лавҳаси осилиб турганига қандай чидаш мумкин?! Энг ёмони, бундай лавҳаларни санаб адоғига етиш қийин. Ёки бунинг учун ҳам махсус кўрсатма керакми? Бу, аяброқ айтганда, она тилимизга ҳурматсизликдан бошқа нарса эмас.

Яна бир ташвишли жиҳат. Бугун пойтахт кўчаларидаги рекламалар асосан ажнабий тилларда. Дўконлар, ошхоналар, ресторанлар, турли савдо шохобчаларининг номларини ўқисангиз, қайсидир бошқа юртга бориб қолгандек сезасиз ўзингизни. Наҳотки, шу муаммони ҳал этиш учун ҳам алоҳида фармон чиқиши керак бўлса?!

Адабиёт газетасида эълон қилинган бир мақолада (“Сунъий номлар, ғалат ата-малар”. “ЎзАС”, 2005 йил 7 январь 2-сон) 100 дан ортиқ хорижий номдаги муассасалар рўйхати берилди. Журналист улардан бирининг раҳбарига эътироз билдирганида “Сизнингча, она тилига эътибор кучлими? Қайси идорада ўзбек тилида иш олиб бориляпти, мана, прокуратура билан туман иссиқлик энергияси бошқармасидан келган ҳужжатларни кўринг, она тилида ёзилган эканми?” дея жавоб бергани айтилади. Хулоса ўзингизга ҳавола.

Она тилимизга нисбатан бундай муносабатнинг олдини бугун олмасак, эртага кеч бўлади. Шу миллатга мансуб ҳар бир зиёли бунинг учун масъул. Она тилимиз мақомини юксалтирсаккина эртанги авлодлар олдида юзимиз ёруғ бўлади.

“Не ишдин мамлакат обод бўлди...”

Вақтнинг шиддатини қарангки, янги XXI юзйилликнинг бешинчи йилини ҳам бошлаб қўйдик. Ўтган давр ичида миллат ҳаётининг барча жабҳаларида муай-

ян ютуқларга эришдик. Жамият маънавиятини юксалтириш бобида ҳам муваффақиятларимиз оз бўлгани йўқ. Шунинг баробарида, табиийки, муаммоларимиз ҳам йўқ эмас.

Тарихни ўрганиш ҳамма замонларда ҳам муҳим ва аҳамиятли ҳисобланган. Зеро, ҳар қандай миллатнинг бугуни ва истиқболини унинг ўтмишидан, тарихидан айри тасаввур этиб бўлмайди.

Шу боис асримиз бошидаги маърифатпарварлар, хусусан, Туркистон жаҳидларининг раҳнамоси Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам тарихни ўрганиш, ундан сабоқ олиш масаласига алоҳида эътибор берди. “Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайдургонларни қулмарқуқ дерлар”, деб ёзган эди Бехбудий мақолаларидан бирида.

“Ойна” журналининг 1914 йил 38-сонида Бехбудийнинг “Туркистон тарихи керак” деган мақоласи эълон қилинади. Унда қуйидагиларни ўқиймиз: “Тарих кўп аҳамиятли ва фойдали бир нарсадур. Тарихнинг фойдаларидан баъзиси ушбурдики, бир миллатнинг на тариқада, қайси йўл ила тараққий этганин ўқиб, ибрат олмоқ ёки миллатнинг не сабаблардан таназзул этиб, охири мунқариз бўлуб кетганин ўқуб, мундан ҳам истифода этмак мумкиндрур”.

Бехбудийнинг тарихни ўрганишнинг аҳамияти ҳақидаги бу хулосаси ҳазрат Навоийнинг қуйидаги ўғитларини эсга солади:

*Ва гар тарих сори айлагунг майл,
Муни билгачки, не иш қилди ҳар хайл.
Не ишдин мамлакат обод бўлди,
Қаю ишдин улус барбод бўлди.*

Демак, Навоийдан Бехбудийгача ўтган қарийб тўрт юз йилдан зиёд вақт мобайнида ҳам тарихни ўрганиш, ундан сабоқ олишнинг аҳамияти тўғрисидаги қарашлар моҳияти ўзгармаган.

Хўш, ҳозир-чи? Ҳозир ўзгарганми? Бугун тарихга, аждодлар кечмишини ўрганишга бўлган эътиборнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилгани, ҳаққоний тарихимизни тиклаш масаласи билан бевосита мамлакат раҳбарининг ўзи қизиқаётгани Ватан ва миллат

тараққийси йўлида тарихдан фойдаланишга бўлган интилиш натижаси сифатида баҳоланмоғи керак.

“Туркистон тарихи керак” мақоласида Бехбудий бундай ёзади: “...бизнинг ўз шевамизда Туркистонда ўтган боболаримизнинг маиший, сиёсий аҳволига доир “Туркистон тарихи” бор бўлгонда, они кўз олдимизда қўйуб, бурунги қахрамон боболаримизнинг на йўл ила тараққий ва маданият даврига кируб ва нима сабабдан охири мунқариз бўлуб кетганларини ўқуб, билуб, хейли ибрат олар эдук. Ўшандоқ ҳозирги ҳолимизни боболаримиз давридаги ҳолларга бир даража муқояса этмак ила баробар ўз-ўзимиздан бир инфилоли даруний (ички ҳаяжон) ҳис эдуб, юзларимиз қизарар эди. Ҳоло, биз туркистонийлар марҳум боболаримиз аҳволи ҳам Туркистон воқеоти тарихиясидан бутун гофил ва беҳабардурмиз”.

Маълумки, Бехбудийга қадар жуда кўп тарихий асарлар ёзилган. Кўплаб муаррихлар Туркистон тарихининг энг қадимги давридан то ўз замонларигача бўлган воқеаларни хронологик тарзда ёзиб қолдирганлар. Хўш, унда Бехбудий нима сабабдан Туркистон тарихи яратилмаган, деган фикрни илгари сурмоқда?

Алломанинг ўзи бунга қуйидагича изоҳ беради: “Чунки ҳануз Туркистон тарихи ҳақида янги тадқиқот ила ёзилган, тартибли ва истифодали мукамал бир асар вужудга келгани йўқ. Тўғриси, мундай тарих ёзувчи киши турк ўғлонларидан ҳануз майдонга чиқғони йўқки, бу эса турк болаларининг ноҳалаф бўлуб, чин ўгул эмасликларига далилдур. Бу сўзлардан тарихсизлигимиз англашилмасун. Бизнинг тарихимиз бор”.

Демак, Бехбудий замон талаблари даражасида, “янги тадқиқот ила ёзилгон”, мукамал “Туркистон тарихи”ни орзу қилмоқда. Унинг фикрича, руслар ва бошқа оврупойилар фойдаланаётган Туркистон тарихига бағишлаб бурунги асарларда ёзилган туркий, форсий ва арабий тиллардаги китоблар “мухталиф тилларда ёзилган”. Яъни уларда бир ҳодиса турлича талқин этилган, бир-бирига зид, қарама-қарши фикрлар кўп. Бехбудий

ана шу фарқли жиҳатлар тадқиқ этилган мукаммал тарихни яратиш заруратини кун тартибига қўймоқда.

Бу жуда долзарб муаммо эди. Бинобарин, Бехбудийнинг фикрича, ҳаққоний тарихдан хабардор бўлмасдан туриб, ҳеч бир миллат ўз аҳолини таҳқиқ эта олмайди. Ўз тарихидан ғофил ва беҳабар миллат эса тараққиётдан ортда қолиши аниқ.

Афсуски, Бехбудийнинг бу орзуси амалга ошмай қолди. Миллатнинг фидойи фарзандлари қатори алломанинг ўзини-да махв этган тоталитар тузум миллатни тарихидан, ажодлари кечмишидан имкони борича узоқлаштириш сиёсатини олиб борди. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз истиқлолга эришиши биланок тарихни ўрганиш, ундан сабоқ олиш масаласи яна кун тартибига қўйилди.

Жамоатчиликка аёнки, тарихчиларимиз уч жилддан иборат “Ўзбекистоннинг янги тарихи”ни ёзиб нашр эттирдилар. Бу катта ютуқ экани шубҳасиз. Лекин бу ўз номи билан янги тарих. Миллатимизнинг энг қадимги замондан XIX аср иккинчи ярмигача бўлган кечмиши бўйича ҳам аниқ илмий концепцияга асосланган кўпжилдли тарихи яратилиши галдаги вазибалардандир. Бинобарин, миллатнинг ҳар бир фарзанди унинг ҳаққоний тарихини англаши, тарихий ҳодисалардан ибрат ола билиши зарур. Шундагина улар воқеликка теран нигоҳ билан қарашни ўрганадилар. Фақат шу ҳолдагина улар орасидан нурли истиқболнинг чинакам бунёдқорлари етишиб чиқади.

Нималардан воз кечмоқ керак?

Тарихий тараққиёт ҳар бир замонда ҳар бир миллат ва унинг зиёлилари олдига ўз муаммоларини кўндаланг қўяди. Шу маънода, ўтган аср ва янги юзйиллик ўртасида муайян мутаносибликни кузатиш мумкин.

Табиийки, тарихни ўрганиш масаласига шу қадар аҳамият берган жадидларимиз миллатнинг ўзлари яшаган даврдаги аҳолини ислоҳ қилиш, уни ғафлат уйқусидан уйғотиш, тараққий этган миллатлар даражасига олиб чиқиш каби долзарб муаммоларга ҳам бефарқ бўла

олмас эди. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Бизни кемиргувчи иллатлар”, “Муҳтарам ёшларга мурожаат”, “Аъмолимиз ёинки муродимиз”, “Икки эмас, тўрт тил лозим”, “Тил масаласи” каби мақолаларида даврнинг бениҳоя ўткир муаммолари ва бу муаммоларнинг муолажаси масаласига алоҳида эътибор берилгани сабаби шунда.

“Бизни кемиргувчи иллатлар” мақоласи шундай сўзлар билан бошланади: “Бизни кемиргувчи иллатлар деганда захму маразниму гумон этурсиз? Ёинки, сил, сил-ар-рияу (ўпка сили), махавликниму дерсиз? Йўқ, андан ҳам ямонроқ ва андан ҳам жонхарош, беғоя, хонавайрон ва ғариб этгучи бир дард, биз — туркистонийларни... инқирозга ва таҳликага ва жаҳаннамга юмалататургон тўй, аза исминдаги икки қаттол душмани дерман”.

Бехбудий миллат фарзандлари азиз вақтларини Ватан ва миллатни тараққий эттиришга, юксалтиришга сабаб бўлувчи зарур ишларга эмас, тўй, аза ва бошқа шу каби турли маросимларга, ҳар хил тадбирларга сарфлаётганидан афсусланади. “Кўпқари ва улоқ чопмоқлик одати малъунонасиға ҳар вилоятдан ҳар сана юзлар ила киши охиратга кўчар, на қадар киши маъюб ва мажруҳ бўлар, — дея куйиниб ёзади у, — кўп кишилар сайр ва кўпқари шумлиги ила ишдан ва зироат вақтидан қолар... Ўн-йигирма чақиримга тўй бўлди-ми, ҳар ким ишини, деҳқончилигини кўюб, отланиб кўпқарига кетар. Деҳқон учун олтиндан азиз вақт фавт бўлди-кетди. Экин биргина кун кейин сепилган учун ёғинга қолиб, баъзи хирмонлар чириб кетар”.

Бехбудий айрим миллатларнинг вақтни тежаш мақсадида ўликни ҳатто кечаси кўмиши ҳақида ёзиб, ҳар бир дақиқани оғоҳликда ўтказишга, Ватан ва миллат манфаати йўлида сарфлашга даъват этади.

Зинҳор-базинҳор бу фикрлардан Бехбудий тўй ва аза маросимларига қарши бўлган экан, деган хулосага келмаслик керак. У тўйга ҳам, азага ҳам қарши бўлган эмас. Улуғ маърифатпарвар исрофгарчиликни, дабдабозликни қоралаган, холос. Бунга унинг қуйидаги фикрлари далил бўла олади: “Бизга лозимки, тўй ва таъзияларни кичик қилиб ва ҳолимизча

ҳаракатда бўлуб, келар замонамизни ўйлайлик... Тўй ва таъзияга сарф қилинадурғон оқчаларимизни биз — туронийлар, илм ва дин йўлига сарф этсак, оврупойлардек тараққий этармиз ва ўзимизда, динимизда обрўй ва ривож топар”.

Кўришиб турибдики, алломанинг ушбу фикрлари ягона мақсад — Ватан ва миллат манфаатига қаратилган.

Масаланинг яна бир муҳим жиҳати, Беҳбудий ўтган аср бошида кўтарган ушбу муаммолар юзйиллик сўнггида ҳам ўз долзарблигини йўқотмади. Президент Ислам Каримовнинг бу борада махсус фармон (1998 йил 28 октябрь) қабул қилгани айрим юртдошларимизда, ҳатто баъзи раҳбар ходимларда ҳам тўй ва маросимларни сохта обрў орттириш воситаси деб билиш қусури мудом мавжуд эканини кўрсатди. Таассуфлар бўлсинки, бундай дабдабозликдан бугун ҳам тўлиқ қутула олганимиз йўқ. Катта харажатларга имконияти етармаган мулкдорлар-ку майли-я, ҳатто иқтисодий аҳволи ночор миллатдошларимиз ҳам қарз олиб бўлса-да, қўшнисидан “ортда қолмаслик”ка ҳаракат қилади.

Ўзим гувоҳи бўлган воқеа. Маҳалламизда яшайдиган камхарж бир кўшнимиз қиз узатди. Тўйнинг барча жиҳати гўё “рисоладагидек” ўтди. Натижа шундай бўлдики, тўйдан кейин беш хонали уйини уч хоналига алмаштирди. Иккинчи қизини узатгач эса шаҳар чеккасидаги икки хонали уйга кўчиб ўтди. Худди шу одам (бошқа кўпчилик ҳам) фарзандларининг илм олиши, салоҳиятли мутахассис бўлиб етиши учун тўйга ҳаракат қилганичалик ҳам чекмайди. Бундай дабдабозлик, Беҳбудий тўғри таъкидлаганидек, “бизни кемиргувчи иллат”га айлангани таассуфли ҳолдир.

Биз ўз олдимизга улуг мақсадларни кўйган, шу йўлда дадил одимлаётган миллатимиз. Бинобарин, бу мақсадимизга тўғанок бўладиган ҳар қандай иллатлардан фориг бўлишимиз керак. Шундагина истиқболимиз нурли, келажакимиз ёруғ бўлади.

Хулоса ўрнида

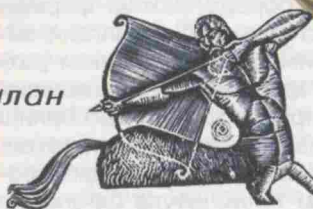
Муҳтарам журналхонлар мақола сарлавҳасини кўриб, ундан жуда кўп нарса кутган, ўқиб чиққач эса кутганларининг барчасини ҳам топа олмаган бўлса, камини муаллифни афв этгай. Аслида, бундай катта мавзунинг бир мақола доирасида мукамал даражада ёритиш иложи йўқдир. Биз миллат тақдирида ҳаёт-мамот масаласи бўлган уч муаммо — тил, тарих ва урф-удумлар ҳақида айрим фикрларнигина айтишга уриндик, холос. Ваҳоланки, миллатни миллат қиладиган фазилатлар ҳам, уни тараққийётнинг юксак мақомидан таназзул чоҳига тортадиган нуқсонлар ҳам кўп. Таъкидланганидек, бир мақолада уларнинг барчасини қамраб олиш имконсиз.

Биз дунёнинг энг қадим миллатлариданмиз — бу ҳақиқат. Инсоният тамаддунинга қўшган улушимиз беқиёс эканлиги ҳам рост. Лекин кейинги асрларда инқирознинг аччиқ изтиробларини ҳам тортдик. Фам-аламнинг оғир юкини ҳам кўтардик. Сабаби, боболаримиз билан ҳар қанча фахрлансак-да, ахлоқ-одоб, илм-маърифат борасида улардек бўлишга етарлича ҳаракат қилмадик. Мутафаккир аждодларимиз ёзиб қолдирган ўғитлар камолга эришмоқ учун нечоғли муҳим эканини билсак-да, бу ўғитларга амал қилишни ҳар доим ҳам ўйламадик. Агар шуларни билиб, амал ҳам қилганимизда эди, манфаатпарастлик, порахўрлик, иккиюзламчилик, ўз-ўзига маҳлиё бўлиш ва шу каби кўп иллатлардан анча оқори тура олардик... Бу каби иллатларнинг олдини олиш учун ўзимизга нисбатан танқидий кўз билан ҳам қарай билишимиз, талабчанроқ бўлишимиз зарур.

Муаммолар оз эмаслиги ҳақида гапирдик. Бироқ кўнгилда бир таскин бор. Бу эртанги кунга бўлган умид ва ишонч туйғусидир. Қалбимизда шу умид, шу ишонч бор экан, доно халқимиз топиб айтганидек, “Оққан дарё албатта оқади” ва биз нурли манзилларга боражамиз.

Adabiyotimiz "snayper"i

Академик
Матёқуб Қўшжонов билан
суҳбат

— Домла, суҳбатимиз аввалида умр йўлингизга бир қур назар ташласангиз. Болалигингиз, ёшлигингиз хо-тирангизда нечоғли из қолдирган?

— Ўйлаб қарасам, тақдир эканки, бу давр ичида уч тузум-ни кўрдим. Биринчиси — хонлик даврлари. Икки яшарманми, уч яшарманми, эслай олмайман, албатта, рўза кунларида “Бор, аканг билан дарвоза томонга чик, оғиз очадиган вақт яқинла-шяпти. Хевада тўп отилади, шунга қараб ифторлик қиламиз”, деган буйруқнамо сўзларни эшитар эдим. Акам иккаламиз дар-воза томон чопардик. Куёш ботиб қош қораяётган пайтларда узоқ-узоқлардан гумбирлаган овоз эшитиларди. Акам “Ана, тўп отил-ди, оғиз очадиган вақт бўлди”, деб ичкарига йўл оларди. Мен ҳам ҳали ўзимга нотаниш садони эшитиб, акамнинг кетидан чо-пиб уйга кирардим. Айвоннинг бир чеккасида ўт ёқиб, чўғ атро-фида чой дамлашга уннаётган бувим, отам ва оймиларга келиб “тўп отилди” деган хабарни етказардик. Шундан кейин чой дам-ланиб, ўртага дастурхон ёзилар ва ифторда истеъмол қилина-

Замон — шиддатвор, вақт — чопағон. Баъзан янги йил эшик қоққан онларда эски йилнинг ўтиб бўлганини, қайтиб келмас-лигини сезиб қолсак, гоҳо кечагина бёшик тўйида қатнашга-нимиз — жажжигина болакайнинг мўйлаби сабза ура бошла-ганини кўриб, ҳам шукрона айтамиз, ҳам вақтнинг нақадар учқурлигини ҳис қиламиз.

Шу маънода, журналимизнинг ўн йилдан ортиқ тарихи да-вомида неча-неча устоду замондошларимизнинг сара асар-

диган ҳар хил ноз-неъматлар дастурхон узра териларди...

Бу манзара хонлик даврини кўрганимдан бир нишона сифатида ҳанузгача эсимда.

Ойлар, йиллар ўтди. Давраларда “большевик” деган сўз тез-тез қулоққа чалина бошлади. Мен ҳам бир оз улғайиб, бу каби сўзларнинг маъносига қизиқадиган бўлдим. Бироқ бувим, отам ва ойимлар саволларимга жавобан “Кейин тушуниб оласан”, деб қўя қолишарди.

Тўп отилиши манзарасига тегишли гаплар бир тузум белгиси бўлса, “инқилоб”, “Ленин”, “большевик” деган сўзлар ҳаётга энди кириб келаётган иккинчи тузум дарағи эди. Вақт ўтди, йиллар ўтди, мактабга қатнаб, ўқиб илм ола бошлаганимдан кейин бу тузумнинг номи “социализм” эканини англадим.

“Социализм” деб аталган бу тузум авалиданоқ ғалати воқеалар ҳам рўй бера бошлади. “Фалончи муштумзўр экан, қулоқ қилинибди, бутун оиласи билан сургун бўлибди” қабиладаги гаплар қулогимга чалинарди. Шу билан баробар “Ҳамма бирлашармиш, барча молу мулклар тортиб олиниб, умумлаштирилармиш. Ҳар бир хўжалик ўз уйида эмас, балки маълум бир жойда овқатланармиш, — ҳатто бундан ҳам баттари — ҳамма бир тешиқдан овқат олиб ермиш” дегандек ваҳимали сўзлар ҳам эсимда.

Буларнинг кўпи кейин ҳақиқатга айланди. Қишлоғимиздаги хўжаликларнинг ҳамма молу мулки рўйхатга олинди. Уларнинг биронтаси энди эгали эмас эди. Аввал ширкат, кейин колхоз деб аталган умумхўжаликнинг мулки ҳисобланадиган бўлди.

Орадан йиллар ўтди. Одамлар бу тар-

тиб-тизгинларга ҳам кўникиб қолишди. Ҳаёт шу тарзда давом этаверди. XX аср охирилай деб қолди. Ниҳоят, масъулиятли бир даврга етдик. 1989 йили эди, чамамда. Узоқ элда, яъни Америкада туриб ўзбек халқи ҳаёти билан қизиққан, унинг тарихи, адабиёти хусусида тадқиқот ишлари олиб борган Эдвард Олворт Ўзбекистон Фанлар академиясининг мен ишлайдиган Тил ва адабиёт институтига меҳмон бўлиб келди. У билан “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида суҳбат эълон қиладиган бўлдик. Савол-жавобнинг охирида, “Ўзбек халқига бирор истагингиз борми?” десак, у кўп уйлаб ўтирмай “Мен ўзбек халқига мустақиллик тилайман”, деди. Мусохаба шу тарзда эълон қилинди. Бу ёғи ҳаммага маълум. Кўп ўтмай мустақилликка эришдик. Мана, ўн тўрт йилдирки, биз мустақил давлат сифатида ҳаётимизни қайта қуряпмиз, дунёга таниляпмиз.

— Албатта, халқ, жамият учун муайян мафкура сув билан ҳаводай зарур. Назарий жиҳатдан мамлакатимизда миллий мафкура шаклланди, такимллашиб боряпти десак бўлади. Аммо энди у кенг халқ оммаси онг-шуурига сингиши, ҳар бир фуқаро қалбидан жой олиши лозим. Олим, кўпни кўрган ёшулли сифатида бу борада қандай фикрдасиз?

— Кейинги йилларда ўзбек зиёлилари миллий истиқлол ғояси хусусида бош қотирди. Маълум бир тўхтама келгандай бўляпмиз. Республикамизда чоп этилаётган барча газета ва журналлар, радио-телевидениеда берилаётган материалларга қараганда, ҳам ишлаб чиқаришда, ҳам мафкуравий соҳада ишлар жойида. Бироқ айрим жабҳаларда ҳамон ланжлик, етиш-

ларини, долзарб мақолаларини сиз — азиз журналхонлар ҳукмига ҳавола этдик, ўқигансиз, албатта. Бироқ муаллифларимиз орасида академик Матёқуб Қўшжонов номи йўқлиги, рости, ўзимизни ҳам ажаблантирди, хижолат ҳам тортдик... Ниҳоят, у кишининг кўнглига йўл топгандек бўлдик.

Алқисса, атоқли олим Матёқуб Қўшжоновнинг ҳаёт ва ижод, бугунги адабий жараён ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳамда “Армонларим” деган бадиаси билан танишасиз.

Таҳририят

мовчиликлар борлиги сир эмас. Хусусан, Президентимизнинг талай вилоятларга бориб, у ерларда йўл қўйилган камчилигу хатолар ҳақида куйина-куйина гапиришлари ҳаётимизнинг биз ўйлагандек текис тараққий этмаётганини кўрсатади.

Талабалик йиллари бир манзаранинг гувоҳи бўлганман. Буни "Дийдор" деган китобимда ҳам келтирганман. Университетимизда Теша Зоҳидов деган профессор бўларди. У кишининг бир одати бор эди. Ҳар куни кечқурун ўша кезлар марказий ҳисобланган Карл Маркс кўчасида айланиб юрар, одатда, унинг ёнида профессор Аҳрор Тўлаганов ҳам бўларди. Бу кўчада сайр қилиб ҳордиқ чиқариш менга ҳам одат эди. Қиш кунларидан бири. Шу кўчадан кетяпман. Ҳаммаёқ қор, ер яхмалак эди. Кўчанинг чеккароқ жойида Теша Зоҳидов туфлиси билан ниманидир турткилар, у нарса ўрнидан кўчавермагач, қўли билан тортқилашга ҳаракат қиларди. Мен домлага яқинлашдим, қарасам, у ях орасида қолиб, ярим қариччаси чиқиб турган тахтачани олмоқ бўлиб уринаётган экан. Бордим-да, оёғимдаги урушдан мерос "қирзавой" этигим билан бир тепдим. Тахтача муздан кўчиб, бир қадамча нарига отилиб кетди. Теша Зоҳидов шундоқ юзимга тик қаради-да, "Яшанг, йигит", деди. Шундан кейин биз тез-тез учрашиб турадиган, баъзан суҳбатлашадиган бўлдик.

Бу воқеа менга ёш чоғларимда бувим айтиб берган бир ривоятни эслатади.

Бир одам куни битиб, дорулбақога рихлат қилибди. Одатдагидек, унинг савоб-гуноҳлари сарҳисоб этилибди. Фаришталар Худонинг бу бандасига пешвоз чиқиб, жаннат томон йўл кўрсатишибди. Қараса, саккиз жаннат эшиги ланг очик эмиш. У одам ҳайрон бўлибди ва фаришталарга қараб "Фоний дунёда кўп савоб ишлар қилганим рост. Етим-есирларнинг бошини силадим. Муҳтожларга доим ёрдам қўлини чўздим. Ибодатим ҳам канда бўлмаган. Худойи таолонинг бу илтифоти шулардан қайси бири учун, билгим келяпти?" деб илтижо қилибди. Тангридан фаришталар орқали бундай жавоб келибди: "Бандамнинг айтганлари тўғри. Унинг фоний дунёдаги ҳамма

савоб ишлари ва ибодати мақбул. Бирок унинг бир иши борки, илтифотларимнинг сабаби шунга боғлиқ. Фалон йили, фалон куни кечаси бандам қўлида фонус, кўча бўйлаб кетаётган эди. Кўчанинг ўртасида қатқалоққа ёпишиб ётган гишт парчасига кўзи тушди. Анчагина қийинчиликлар билан бўлса-да, ўша гиштни кўчириб, йўлдан олиб қўйди. Бу орқали у қанчадан-қанча кишиларни суриниб, азоб чекишдан халос этди..."

Мен Юртбошимизнинг ўтган йили Сурхондарё, Андижон, Самарқанд, Наманган, Фарғона, Сирдарё вилоятларига бориб, йўл қўйилган камчиликлар хусусида куюнчаклик билан гапирганларини тинглар эканман, ҳар гал ҳаёлимга бояги ривоят келаварди. Ўйлаб кетаман, наҳотки, ривоятдагидек "фонус кўтариб" йўлни равон қиладиган одамларимиз йўқ?! Назаримда, ҳаётда мавжуд ва юз бериши мумкин бўлган камчиликларни бартараф этишнинг бир йўли бор. Ривоят қаҳрамонига ўхшаган кишиларнинг масъулиятини кучайтириш, кўпроқ уларга ишонч билдириш керакка ўхшайди. Ахир, ҳар бир вилоятда халқ ишониб сайлаган ноиблар яшайди.

Яна бир мулоҳаза. Республикаимизда қанчадан-қанча газета ва журналлар чиқади. Очиғи, улар аксарият ҳолларда бир-бирига ўхшаш. Бир-бирини такрорлайди деган фикрга ҳам борасиз. Бу ҳақда матбуот агентлигидан тортиб ҳар бир газетанинг бош муҳаррири яхшироқ ўйлаб кўrsa. Ўша вилоятлардаги камчилик ва хатоларни олдиндан айтишга уларнинг ҳам ҳақ-ҳуқуқлари бор-ку, ахир! Бундай масалалар билан доимий равишда шуғулланиш журналист ва газета муҳаррирларининг бурчи эмасми?!

Халқ ноиблари ва журналистларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини қатъий тартибга солишнинг айна вақти келди, шекилли.

Миллий ғояни халқ онгига сингдириш юзасидан радио, телевидение ва газета-журналларда нималардир қилинмоқда. Лекин, назаримда, бу ишлар ҳали қониқарли даражада эмас. Масалага жиддийроқ ёндашадиган бўлсак, бу борада энг оғир юк бадий адабиёт зиммасига тушади. Ҳолбуки, бу соҳада ҳам анчагина

на камчиликларимиз бор. Бозор иқтисодиёти муносабати билан шоир ва ёзувчиларимизнинг бадиий асарларини нашр қилиш масалалари ниҳоятда мураккаблашди. Қайси бир нашриётга қўлёмангизни олиб борманг, ҳомий талаб қилади, яъни ўша китобнинг нашр харажатларини тўлаш зарурлигини айтади. Ҳомий эса доим ҳам топилавермайди. Ижодкорнинг ўзи эса тўлаш имконига эга эмас. Натижада, бадиий асарни нашр этиш муаммога айланади. Муаллиф бир йўлларини топиб китобини чоп эттирди ҳам дейлик. Энди бу китобни тарқатиш, ўқувчига етказиш ҳам унинг зиммасида.

Дарвоқе, муаллиф ўзи китобини сотиш учун вилоят ва туманларга олиб бориб, овора бўлиб юрганини ҳам эшитганим бор. Буларни эшитиб, кўриб ижодкорнинг аҳволига ачинасиз, албатта. Наҳотки, китоб савдосини агентликлар, кўмиталар даражасида ташкил этишнинг иложи йўқ?! Китоб савдоси маркази борку. Наҳотки, шу ташкилот тўлиқ равишда китоб савдосини ўз қўлига олиб, ижодкорларга мададкор бўлолмаса?! Аҳвол шундай экан, бадиий адабиёт миллий

ғояни оммалаштириш жиҳатидан ўз зиммасига тушган вазифани адо этолмайди.

— Домла, "Адабиёт замондан олдинда юриши керак" деган писанда гаплар бўларди. Шу "кўз" билан келажакдаги коммунизмни "кўриб" (башорат қилиб ҳам эмас) турарди ўша даъвогарлар. Сирасини айтганда, замон билан ҳамнафас бўлиб, илғор қарашларниқо қоқоқ унсурларни ҳис қилиш, бугина эмас, уни бадиий асарларда акс эттириш — ҳаётий эҳтиёж. Шу маънода, Сизнингча, ўтган асрда бадиий адабиёт халқимизга нима берди? Унинг асосий хусусиятлари нималарда кўринади?

— Маълумки, "совет адабиёти" деб аталган адабий жараён қарийб етмиш йил давом этди. Мустақиллик қўлга киритилгандан кейин айрим адабиётшунос ва ижодкорлар бу давр адабиётини, сиёсатдаги баъзи масалаларга ўхшатиб, батамом инкор қилиш ҳаракатига ҳам тушди. Бу тўғри эмас эди, албатта.

1993 йили янги чоп этилган "Дагиш" деган китобимни олиб, расом дўстим Абдулҳақ Абдуллаев хузурига бордим.

Шоирлари шундай бўлгач...

Китобнинг ички муқовасига “Мадания-тимиз тараққиётига кўп улуг сиймоларни берган улуг асрнинг улуг фарзандларидан бири, дўстим Абдулҳаққа ушбу китобни ҳада қиламан”, деб дастхат ёзган эдим. Абдулҳақ ёзувни синчковлик билан ўқиди. Мен унинг ҳолатини кузатиб турардим. Бир дастхатга, бир нималарнидир ўйлаган кўйи менга назар ташлар, сезилиб турардики, у таажжубда эди. “Нимага бундай ёздингиз, ахир жамоатчилик фикри бошқача-ку?” деган гапни ўқиш мумкин эди унинг кўзидан.

— Баъзи зиёлиларнинг фикри тўғри эмас, Абдулҳақ ака, — дедим. — Айтингни, Алишер Навоийни берган XV асрдан кейин қайси бир юзйиллик Ҳабиб Абдуллаев, Собир Юнусов, Обид Содиқов, Иброҳим Мўминов каби алломаларни; Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Фафур Фулом каби адибу шоирларни; Аброр Ҳидоят, Шукур Бурҳон, Сора Эшонтўраева, Ҳалима Носирова, Юнус Ражабий, Олим Хўжаев, Мукаррама Турғунбоева сингари санъаткорларни; Урол Тансиқбоев, Чингиз Аҳмаров, қолаверса, сиз — Абдулҳақ Абдуллаев сингари рассомларни берган экан?

У ҳамон таажжубда эди. Менинг бу саноқларимдан кейин рассом сукутга берилиб, ўйланиб қолди. Бир оздан кейин бошини кўтариб, ўткир нигоҳини менга қадаганча:

— Гапингизда жон борга ўхшайди, — деди. Кейин ўрнидан турди-да, жавондан каттагина ҳажмдаги рус тилида нашр қилинган “Гўзалликка чанқоқлик” номли китобини олиб, дастхат ёзиб тақдим этди. Қадрдоним олдида унинг мўйқаламига мансуб расмлар мажмуасини қисқа муддат ичида кўздан кечирдим.

— Дўстим, мана шу асарлар ҳам гапининг исботи.

Абдулҳақ Абдуллаев, бели бир оз букчайган бўлса ҳам, иложи борича қаддини тиклади-да, юзимга рассомларча қаттиқ тикилди. У менинг кўзимдан қандайдир маъно излагандай бўлди-да, ўзига хос равишда хо-холаб кулиб юборди.

— Баъзан сиздан кутилмаган гаплар чиқади. Шуниси ёқади-да менга. Мен икки марта сизнинг портретингизни чиздим.

Аммо сиздаги шу хислатни портретларда тўлиқ акс эттиролмадим, — деди у.

Сухбатимиз анча давом этди. Бу Абдулҳақ Абдуллаев билан менинг охириги суҳбатларимдан эди. Унинг қиёфаси, ҳолати менинг дастхатимни ўқиган пайтдагига нисбатан анча ўзгарди. Ҳар лаҳзада мен унинг юзида табассум жилоларини кўриб турдим. Шундан англадимки, Абдулҳақ Абдуллаевга — XX асрнинг улуг рассомига менинг фикрим маъқул бўлди. Бундан мамнун эдим.

Шубҳасиз, XX аср республикамызда илм-фаннинг, адабиёт ва санъатнинг тараққий этиши жиҳатидан салмоқли юзйиллик бўлди, бироқ шунга баробар келадиган машаққатлари ҳам бор эди. Яъни, демоқчиманки, бу ютуқлар мураккаб даврда кўпгина қийинчиликлар, мушкулотлар, ҳатто қон тўкишлар билан қўлга киритилди. Икки-уч йилдан бери бир ҳодисани кузатаман. XX асрда илму ижод билан машғул бўлган, айна чоқда оламдан ўтиб кетган ўнлаб илм аҳли, шоир ва ёзувчилар ҳамда санъаткорлар Президентимиз фармонида кўра “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди. Бу ҳам XX асрнинг изсиз кетмагани тасдиғидир.

Мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда қадриятларни қайта тиклаш энг долзарб масалалардан бири сифатида ўртага ташланди. Бутун тарихимиз бошдан-охир қайта кўриб чиқилди. Тарихий ҳақиқат босқичма-босқич тикланяпти. Энг муҳими, бу адабиётда ҳам ўз аксини топяпти.

— Бугунги адабиётимиз, яъни истиқлол даври сўз санъатининг тараққиёти қай даражада? Унинг ўзига хос тамойиллари нималардан иборат?

— Адабиёт ва санъат — ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг эмақдоши, унинг равнақи жамиятимизда кечаётган жараёнлар билан чамбарчас боғлиқ. Айтиб ўтганимиздек, мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб қадриятлар масаласи жиддий равишда кун тартибига кўйилди. Адабиёт ва санъат бу жараёндан четда қолмади. Четда туришга ҳаққи ҳам йўқ эди. Шу боисдан биринчи галда тотали-

тар мафкура қурбонлари бўлган ижодкорлар шаъни қайта тикланди. Ижод аҳли, хусусан, ёзувчи ва шоирларимиз кўпроқ тарихий мавзуларга қўл урди. Улар кўп йиллар давомида унутилган, айрим ҳолларда камситилган мавзуларни кўтариб, насрий, драматик ва шеърий асарлар битди. Бу ҳол давом этяпти.

Улуғ саркарда Амир Темура ҳақида дунёнинг турли бурчакларида бир эмас, юзлаб асарлар яратилган ва яратилляпти. Шўролар даврида Амир Темурнинг ўзи ва темурийларга қора бўёқ чапланди. Албатта, Пиримқул Қодировнинг Бобур ва бобурийлар ҳақидаги асарлари бундан мустасно. Улар ҳам қандай машаққатлар билан нашр қилинган кўпчиликка аён. Миллий қаҳрамонимиз Жалолоддин қарийб унутилган эди. Эндиликда Амир Темура, умуман, темурийларга муносабат батамом ўзгарди. Бу ўринда Муҳаммад Алининг ижодий ютуқлари қувонарли. У Амир Темура ҳақидаги "Улуғ салтанат" деган биринчи романини эълон қилди. Шу кунларда адиб улуғ соҳибқирон ҳаётига бағишланган иккинчи романини тугатди. Бу буюк шахс хусусидаги Абдулла Орипов, Одил Ёқубов ва бошқаларнинг драматик асарлари диққатга сазовор.

Жалолоддин Мангубердиннинг жанговар қиёфаси Эркин Самандарнинг икки драмасида ўз аксини топди. Шу кунларда у "Сўнги Хоразмшоҳ" романини тугатяпти. Романнинг марказида бош қаҳрамон — Жалолоддин. Бу жиҳатдан Хайридин Султоннинг қисса ва ҳикояларини ҳам эътироф этиш мумкин.

Тарих Амири Темура Жалолоддиндангина иборат эмаслиги маълум. Яқинда Наим Каримов Чўлпоннинг қисмати ҳақида насрий асар эълон қилди. Бу ҳам адабиётшунос олимпимизнинг бугунги адабий жараёнга қўшган ҳиссаси.

Шўролар даврида социализмнинг қатор принциплари ҳоким эди. Шулардан бири адабий қаҳрамон масаласига бориб тақалади. Баъзан радио-телевидение ходимлари "Адабиётимизда ижобий қаҳрамон борми?" деган маънода мени саволга тутишади. Умуман, адабий жараёнга ижобий ва салбий қаҳрамон яратиш деган мезон асосида ёндашиш

унча тўғри бўлмайди. Бу — адабий саводсизлик аломати. Шўролар давридагидек, Павел Корчагин типидига қаҳрамонлар яратиш керак деб адабиётнинг олдига талаб қўйиш ҳам ақлга сиғаверадиган гап эмас.

— Бир неча йил муқаддам радиодаги бир суҳбатда "Адабиётни турли хил ҳавасаки асарлардан фақат бадиият қутқаради", деган эдингиз. Бундай асарлар, таасуфки, ҳозир ҳам кўп. Вилятларда чоп этилаётган китобларнинг аксарияти бунга мисол бўла олади. Ҳатто пойтахтдаги нашриётларнинг ҳам шундай "саховатпешалиги" гоҳ-гоҳ учраб туради. Мактаб, коллеж, лицей директорлари таниш "шоиру ёзувчи"ларнинг янги "асар"ларини сотиш билан овора.

Ёшлигида алмойи-алжойи шеърлар қоралаб, аммо бировга кўрсатишга ийманиб юрган одамлар оиласидан "тинчиб" ёки нафақага чиққач, бирданига қаторлаштириб китоблар эълон қиляпти. Шунингдек, шеърни қофияли сўзлар йиғмаси деб тушунган бир талай ёшларнинг тўпламлари ҳам ҳаддан ташқари кўпайиб кетди. Бундай "ёзилма"лардан қандай "кутулиш" мумкин? Умуман олганда, профессионал адабиёт билан ҳавасаки адабиётнинг қоришиб кетишига сабаб нима: сўзга бепарволикми, ижодга масъулиятсизликми ё бу бозор муносабатларининг тақозосими?

— Жамият бир тузумдан иккинчи тузумга ўтаётган даврда ҳаётнинг майда-чўйда икир-чикирларини мавзу қилиб асар чоп эттириш, яъни ҳавасаки адабиётнинг ривож топиши одатий ҳол.

Ёзги таътил пайтларида санаторияда ҳордиқ чиқардим. Ўша жойда ғалати воқеанинг гувоҳи бўлдим. Юпунгина кийинган, озгин йигитча қўлида бир даста рисолани тутиб турибди. Ўтган-кетганлар шолча устига ёйилган китобларни бир қур кўздан кечирган бўлади, айрим ҳолларда йигитнинг қўлидаги рисолаларга ҳам кўз ташлашади, варақлаб кўради, нархини сўрайди. Назаримда, у ё шоир, ё ёзувчи. Китобнинг баҳосини айтади. Қизиқувчи тўрт баробар камига сўрайди, йигит рози бўлавермайди. У:

— Сиз айтган нархда сотсам, мен ҳомийимга тўлашим керак бўлган пулни қандай йиғаман, инсоф билан сўранг, яна озгина кўшинг... — деган сўзларни қайта-қайта айтиб, харидорнинг юзига термулиб қарайди.

Бу манзарани кўриб ич-ичимдан ачиндим. Бу ачинишнинг икки сабаби бор: биринчидан, бизда китоб савдоси қачон тараққий этган мамлакатлардаги даражага кўтариллади? Иккинчидан, бу ҳол жамият тараққиётига мутлақо зид. Энг аянчлиси, китобхонлар дидига салбий таъсир кўрсатиши аниқ. Бутун бир халқнинг руҳини тарбиялашга хизмат қилган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор сингари моҳир адибларимизнинг дурдона асарларини чоп этиб, махсус китоб савдо маркази томонидан мамлакатимизнинг барча жойларига етказиб бериш бурчи, наҳотки, унутилган бўлса?! Бу ҳолни кўриб, “дод” деб юборгинг келади киши. Тегишли ташкилотлар бу хусусда қачон тузукроқ ўйлаб кўради?! Республика бўйлаб кенг тарқалаётган ҳавасаки китоб ва китобчалар, бошқача қилиб айтганда, жайдари нашрлар улуг мақсадлар сари интилаётган халқимизга муносиб эмас-ку?! Бундан ташқари, миллий мафкура, мустақиллик мафкураси ҳақида кўп гапирамыз. Китоб нашр этишнинг бундай аҳволга тушиб қолиши миллий мафкурамиз чуқур илдиз отишига халақит бермасмикан? Нега биз шу ҳолга тушиб қоляпмиз? Афсуски, “нега?”, “нечун?” деган саволлар олдингизда кўндаланг бўлиб тураверади.

Тўғри таъкидладингиз, ёшлигида алмойи-жалмойи шеърлар қоралаб, аммо бировга кўрсатишга ийманиб юрган одамлар оиласидан “тинчиб” ёки нафақага чиққач, бирданига қаторлаштириб китоблар эълон қиляпти. Шунингдек, шеърни қофияли сўзлар йиғмаси деб тушунган бир талай ёшларнинг тўпламлари ҳаддан ташқари кўпайиб кетгани ҳам рост.

Бу фикр зинҳор эътироз уйғотмайди. Айни ҳақиқат. Бундай аҳволдан албатта қутулиш керак. Вазиятга бозор иқтисоди айбдор деб ҳисобламайман. Биргина сабаб — ўз ишига масъулиятсизлик билан қарайдиган матбаа агентлигига

тегишли қатор нашриётлар ва вилоятларда “ташаббус кўрсатиб”, дуч келган матоҳни нашр қилаверадиган, китобхон дидини, қолаверса, замоннинг, жамиятнинг шахс камолотига бўлган эҳтиёжини қондириш бурчини унутиб қўйган масъул ходимларнинг бепарволиги. Раҳбариятимиз бу хусусда чуқурроқ ўйлаб кўришидан умидворман.

— Сиз Тил ва адабиёт институтига раҳбарлик қилган йиллари Ўзбекистонда илк мартаба икки жилдик “Адабиёт назарияси”, Ойбекнинг йигирма, Ҳамид Олимжоннинг ўн, Фафур Фуломнинг ўн икки жилдик “Мукаммал асарлар тўплами” асосий жилдлари, тўрт жилдик “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”, беш жилдик “Ўзбек адабиёти тарихи”, икки жилдик “Русча-ўзбекча луғат”, икки жилдик “Ўзбек тили грамматикаси”, айниқса, жуда катта маданий воқеа бўлган икки жилдик “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” нашр юзиди кўрган. Институт биринчи тоифали илмий тадқиқот муассасасига айланган, янги иморат қурилган. Лекин шунча хизматларга қарамай, 1982 йили Сизни жадидчиликни ёқловчи раҳбар сифатида айблашган, партиявий жазо ҳам олгансиз. Шу гаплар замирида нима бор эди? Буни нега эсдаликларингизда ҳам тўлиқ очмагансиз?

— Бу “қитиқлаш”га нисбатан жавобим қуйидагича: шўролар давридаги мафкуравий тазйикнинг асл сабаби айрим адабиётшуносларнинг ҳасадгўйлик деган иллатга мубтало бўлгани эди. Тоталитар мафкура бу иллатга етмиш йил давомида тўлиқ йўл очиб бериб келган.

Мен бу иллатни очикроқ фош этиш учун бутун бир асар битдим. Унинг айрим қисмлари “Соғлом авлод учун”, “Шарқ юлдузи”, каттароқ қисми “Жаҳон адабиёти” журналларида эълон қилинди. Шу кунларда алоҳида китоб шаклида чиқиш арафасида. У билан танишган дўстларим ўтган асрнинг 70—80-йилларида Тил ва адабиёт институтида олиб борилган жиддий илмий тадқиқотларнинг маданий ҳаётимиз тараққиёти учун қай даражада муҳим экани ва бу ишларда менинг камтарона ўрним қандай бўлгани хусусида маълумот олишлари мумкин, деб ўйлайман.

Академикнинг академик шогирди

— Адабиёт тадқиқи билан шуғулланганларнинг бир қисмини “адабиётшунос”, айримларини эса “танқидчи” деймиз. Иккаласи ўртасида кескин фарқ борми? Танқидчиликни алоҳида, ўзига хос соҳа деб ҳисобласангиз, нега у ҳозир бунча султлашди?

— Ҳақиқатан ҳам, “танқидчи” сўзи кўп ишлатилади. Бу рус тилидаги “критик”нинг айнан таржимаси. Аслида эса бу сўздан воз кечган маъқул. Шу ўринда латифанамо бир воқеа эсимга тушди. Поездда қаергадир кетаётган эдим. Рўпарамда ўтирган ўрта ёшлардаги бир йигит мендан касб-коримни сўраб қолди. Дафъатан “танқидчиман” деган сўз оғзимдан чиқди. У эса “Айни муддао экан-да, мен — қурувчиман. Катта бир қурилиш ташкилотида прораб бўлиб ишлайман. Бизнинг ишимизда камчилик жуда кўп. Бориб бир кўздан кечириб, танқид қилиб берсангиз яхши бўларди” деб қолди. Бу гапга ичимда кулиб қўя қолдим.

Айримлар “танқидчи” атамасини “му-

наққид”, “синчи” деб ҳам қўллайди. Танқидчилик билан адабиётшунослик тушунчалари орасидаги фарққа келганда, айтиш керакки, танқидчилик адабиётшуносликнинг ҳозиржавоб қисми, яъни у чуқур ва мукамал таҳлилдан кўра кўпроқ адабий жараён билан боғлиқ. Адабиётшунослик эса адабиёт тарихига, айрим ҳолларда адабий жараёнга ҳам тегишли мураккаб масалаларни чуқур ва мукамал таҳлил қилиб, йирик монографиялар яратиш йўсинидаги ишларни амалга оширади.

— Ҳаётингизнинг саксон икки йили ХХ асрда кечган. Бу даврда ўз илму салоҳияти, иқтидори ва шахсияти билан донг таратган шоиру ёзувчилар, алломалар кўплаб етишиб чиққанини айтдингиз. Сиз уларнинг аксариятига шогирд, ҳаммаслак, ҳамкасб, дўст, устоз бўлгансиз. Янги “Дийдор” китобингизга “Улуғлар билан ўтган онларим...” деб тагсарлавҳа қўйганингиз ҳам бежиз эмас. Очироқ сўрасам: шу

улуғлар орасида ҳар жиҳатдан энг баркамол сиймо сифатида кимни биринчи ўринга қўйган бўлардингиз?

— “Дийдор” да тилга олинган инсонларнинг ҳаммаси ҳам халқимизнинг илмий ва маърифий салоҳиятини юксалтиришда ўзига хос бир дунё. Улар маданий тараққиётимизга бекиёс ҳисса қўшган ва қўшаётган сиймолар. Бирини иккинчисидан устун қўйиб, ажратиб кўрсатиш — мушкул иш. Китобдан уларнинг ҳар бирига ўрин ажратганда алифбо тартибидан фойдаланганим сабаби ҳам шунда.

— Шундай бўлса ҳам?..

— Инсонийлиги, ижоди ва илмий салоҳияти жиҳатидан Ойбекка ён босган бўлардим. Мен у кишига бутун умримни бахш этганман. Хусусан, адиб ҳақида бешта китоб эълон қилганман. Улардан тўрттаси рус тилида, шундан иккитаси Москвада чоп этилган.

— Бу фидойиликнинг боиси нимада эди?

— Ижодининг мукамаллиги, софдиллиги, умуман, хислатлари кўп инсон эди у киши. Ҳозир олтинчи китобни эълон қилишга ҳозирлаб қўйдим. У “Ойбек мустақиллик кўзгусида” деб номланади.

— Ёзув маданияти пайдо бўлгандан буён бадиий адабиёт инсониятни тарбиялашга хизмат қилиб келмоқда. Эрамиздан олдинги юнон файласуфлари ҳикматларидан тортиб, турли халқларнинг умумоз асарлари ҳамда “Алхимик” каби юзлаб тилларга таржима бўлиб, кенг тарқалган асарлар бунинг далили. Бир қарашда, бугунги тезкор ахборот-коммуникация, глобаллашув асрида ҳам бадиий ва илмий тафаккурга эҳтиёж заррача камайгани йўқ. Аксинча, торабора ортиб бормоқда. Бошқа тарафдан эса жамият ҳаётида бадиий адабиётнинг аҳамияти сусаяётгандек, унинг ўрнини бошқа тезкор соҳалар эгаллаётгандек. Бу ҳақда Сиз қандай фикрдасиз?

— Бадиий адабиёт ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Тўғри, тезкор ахборот воситалари — радио, телевидение ҳамда интернет жамиятга кўпроқ таъсир ўтказяп-

ти. Бироқ улар адабиётнинг елкасидаги вазифани бажара олмайди. Бошқача қилиб айтганда, тезкор воситалар эшитувчи ва томошабинга қай даражада тез таъсир қилса, шу даражада тез унутилади.

Бадиий адабиёт эса қалб ва рух билан боғлиқ ҳодиса. Маҳорат билан ёзилган бадиий асар, Абдулла Қаҳҳор таърифи билан айтганда, атомдан ҳам кучли. Шу боис ҳар бир бадиий асар ўқувчи ички дунёсида олам-олам ҳайрат уйғотади, ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, бу таассуротлар китобхонга доимий йўлдош бўлиб, унинг руҳий олами-ни бойитадиган “аккумулятор” вазифасини адо этади. Демак, бадиий ижод жамият ҳаётида ҳеч қачон аҳамиятини йўқотмайди, ўрнини бошқа воситаларга бўшатиб бермайди.

Бу — олтмиш йиллик илмий ва ижодий тажрибамдан келиб чиққан қатъий хулосам. Уйлайманки, бу фикр фақат адабиётнинг жамият тараққиётидаги ўрни хусусида эмас, балки мақолада тилга олинган барча масалаларнинг умумий хулосаси бўла олади.

— Домла, суҳбатимизни яқунлашдан олдин шахсий ҳаётингизга оид бир савол берсам, майлими?

— Бажонидил.

— Сиз оддий оиладан, олис бир қишлоқдан етишиб чиққан атоқли академиксиз. Бу — ҳазилакам гап эмас. Айни чоқда ҳамма ҳавас қиладиган ёшда, қанча шогирдлару невараларга бош бўлиб, кексалик гаштини суряпсиз. Демокчиманки, Сизда армон бўлмаса керак?

— Эҳ, Сафарбой, бу дунёда армони йўқ одам зоти бормикан?! Ўзим ҳам шу ҳақда кўп ўйланаман. Ахийри шу ўйларимни қоғозга туширдим. Ҳатто “Армон” деган китоб ёзиб, нашр этишга тайёрлаб қўйдим.

Саволингизга келсак, шу тўпламимдан бир парчани севимли журналимиз — “Тафаккур” мухлисларига ҳавола этсам.

— Домла, Сизга — Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси, таниқли снайперга Буюк галабанинг 60 йиллиги муборак бўлсин! Ҳамиша соғ-омон бўлинг!

Сафар ОЛЛОЁР суҳбатлашди

А.Р.И.М.О.Н.И.С.А.Р.И.М.

Хаёт мураккаб. Яратган ҳар кимга ҳар хил умр берган. Кимдир бирор сабаб билан хаётдан вақтлироқ кўз юмса, бошқа биров Тангри инояти билан узок умр кўради. Бирок қанча яшамасин, ҳатто мансабдор бўлиб нечоғли давру даврон сурмасин, қай даражада илм сирларини эгаллаб, ўз халқига хизмат қилиб, қандай илмий даражаларга эришган бўлмасин, дунёдан армонсиз ўтиб кетяпман деёлмайди. Ҳар кимнинг ҳам юрагида қандайдир армонлари бўлади.

Менинг ёшим 80 дан ўтиб кетяпти. 80 йил умр кўриш ҳам озмунча толе эмас. Бирок ўтаётган умримга назар ташласам, шукроналар билан бир қаторда айрим армонлар ҳам юзага чиқадики, улардан баъзилари ҳақида ўқувчиларим билан фикрлашмоқчиман.

Аввало шуни айтишим керакки, бирор кимса мenden “Агар сиз қайтадан тувилган бўлсангиз хаётингизни қандай давом эттирган бўлардингиз?” деб сўраса, “Хаётимни яна шундай бошлаган ва шундай давом эттирган бўлар эдим. Яна илм ва маърифатни ўзимга бош касб қилиб танлардим. Қайсидир илмнинг сирларини чуқур эгаллашга интилардим. Қандай натижалар бўлишидан қатъи назар, илм олиш, илм ўрганишни ўзимнинг муқаддас бурчим деб хисоблардим” деган жавобни айтардим, албатта. Бугунги хаётимга назар солсам, шу йўлдан бориб муайян ютуқларга эришганим маълум. Бирок менинг эътирофимдан бу одамнинг ҳеч армони йўқ экан-да, деган маъно чиқмаслиги керак.

Энг катта армоним — умрим XX асрнинг энг чигал, энг мураккаб даврларига тўғри келди. Хаётим ҳақида ўйлар эканман, “Бу бош нималарни кўрмади, қандай қулфатларга дуч келмади” деб юборгим келади. 20-йиллари, болалик чоғларимда, муштумзўр қилиниб, уйсиз-жойсиз кўчада дайдиб юрган ёки “сибирь” қилиниб, хор бўлган миришкор деҳқонлар кўз ўнгимдан кетмайди. Ўшанда кўп болалар етимлик азоб-уқубатларига дучор бўлган. Қариялар қаровсиз қолиб, кўча-кўйларда ётиб ўлиб кетган. Ўша кунларни эсласам, дахшатга тушаман.

30-йиллардаги манзараларни айтмайсизми? Очлик, яланғочлик ҳукмрон эди бу даврда. Шаҳар кўчаларида шишиб, бирор саховатли киши нон тутганида ўша бир

Бадиа

бурда нонни оғзига солишга, хатто кўзини очишга ҳам мадори етмай жон берган одамларни ўз кўзим билан кўрганман. Қариндошларимиздан бир аёл кизининг устида кийишга бўз кўйлаги бўлмагани боис уйдан чиқармай боққанидан хабардор бўлганман. Булар узоқ қишлоқларда бўлган аянчли воқеалар. Эндиликда архивларни титиб, ўша даврларда қувғин қилинган, қамоқларга олиниб, ҳеч қандай терговсиз отиб юборилган сиймоларнинг ҳаётини ўйлаб дахшатга тушишдан бошқа иложимиз йўқ.

Иккинчи жаҳон уруши ва урушнинг ўзини айтмайсизми?!

Биргина ўқитувчилар институтини битираман деб уч шаҳардан насиба терганман: Тошкент, Самарқанд, Тошҳовуз. Ўша институтни тугаллаш арафасида армияга сафарбар қилиндим. Қарангки, табиати бизга ёт: киши ўта совуқ, ёзи ёмғирдан иборат бўлган Ленинград остонасида кўлимга курол олганман. Бегона юртнинг ботқоқликдан иборат ерига кўксимни бериб душман пойлаганман. Ўша менга ёт бўлган тупроқда бир қисм қоним тўкилган. Тўрт йил шу тарзда ҳаётимнинг бир парчаси зое кетди ҳисоб. Бунга ачинмасликнинг иложи борми?! Тўрт йил китоб мутолаа қилишнинг ўрнига сув кечиб, ботқоқликларга ботиб, йигитликнинг энг қадрли пайтларини йўқотиш армон эмасми?!

Кўп вақтларим бекорга кетиб, ўқиш ва илм олишда тенгдошларимдан орқада қолиб кетдим. Уларнинг ортидан етаман деб кечани кеча, кундузни кундуз демай ғайриодатий тарзда ишлашимга тўғри келди. Бу ҳам ўзига яраша армон.

Хайриятки, қарийб 50 йил давомида илм соҳасида қалам тебратдим. Эндиликда маълум бўляптики, бу яратган ишларимда тоталитар мафкуранинг таъсири бор. Тўғри, адабиётшунос сифатида менинг илмда тутган йўлим кўпроқ матн таҳлилидан иборат. Бу жиҳатдан мен яратган тадқиқотлар кейинчалик ҳам маълум даражада қимматини сақлаб қолса керак. Мана шу “маълум даражада” деган иборани ишлатишимнинг ўзи армон эмасми?! Бордию, шароит бошқача бўлиб, тоталитар мафкурадан холи равишда матнлар таҳлили билан шуғулланганимда, мен яратган ишларнинг киммати бошқачароқ бўлмасиди?! Менинг назаримда, бу — армоннинг энг каттаси! Қани эди, мўъжиза юз берса-ю 40 дан кўпроқ китобларимни саралаб, тоталитар мафкура унсурларидан тозалаб, қайта ёзиб, нашр қилсам, мен ҳис қилаётган армоннинг миқдори анча камаярмиди!

Ҳаётнинг бошқа томонига назар ташлаб кўрайлик, мен ота-онамнинг иссиқ кучоғидан 1938 йили чиқиб кетганман. Бекорга эмас — илм ва маърифат излаб, албатта. Эндиликда ўғлим ишдан бир соат кеч қайтса, ташвишлана бошлайман. Йигитлик чоғимда ота-она ва қариндош-уруғларни ташлаб, эл кезиб, шахарма-шахар юриб, ёлғизлик даврини бошимдан ўтказганман. Унинг устига 4 йиллик уруш. Урушга кетганларнинг тиригидан ўлиги кўп бўлгани маълум. Мен туғилиб ўсган қишлоқдан 30 дан кўпроқ йигит сафарбар қилинган. Шулардан 2-3 таси қайтиб келган, холос. Қолганлари жанг ботқоқликларини тепаликларидан қолиб кетган. Бугун ўша тенгдошларимдан биттагинаси бор. Шундай экан, қандай қилиб ота-онам аламли кунларни бошидан ўтказмаган дейман...

Бизнинг ҳовлимиз қишлоғимизнинг юқори томонида. Эшигимиз олди-

да қишлоқ маркази билан боғланадиган катта йўл бор. Қишлоғимизга келиб-кетадиган одамлар шу йўлдан ўтишади. Урушдан қайтиб келгач, ойим менга шундай воқеани гапириб берган эди: “Қишлоқ почтачиси ҳар куни бўлмаса ҳам кунора эшагини суриб, шу йўлдан ўтар эди. Ҳар гал почтачининг қораси кўринган пайт бизнинг эшигимиз томон бурилмаса, бурилса ҳам шояд сендан хат олиб келсаю, қорахатни қўлимга тутқазиб кетмаса эди, деб юракларим така-пука бўларди”. Урушдан омон-эсон келган бўлсам-да, ойимнинг бу гапларини эшитиб ич-ичимдан эзилиб кетардим. Тўрт йил давомида ўз фарзанди ҳақида қорахат кутиш ўлимдан ҳам оғир бўлса керак! Онаизорим билан боғлиқ яна бир воқеа ханузгача эсимдан чиқмайди. Ҳар гал бу воқеани хотирласам, кўнглимдан не-не хаёллар ўтади. Урушдан қайтган куним ойим мени қишлоғимиз билан шаҳар орасидаги катта йўлда кутиб олган. Тўрт-беш чақирим келадиган бу йўлга у қадам ташлаб эмас, чопиб етиб келган. Табиий, бу тасаввур қилиш қийин бўлган бир манзара эди. Ойим мени бағрига босганча хўнг-хўнг йиғлаб кўз ёши тўқарди. Ойим билан бирга укаларим, жиянларим қуршовида уй томон йўлга тушдик. Бир маҳал қарасам, ойим менинг камаримдан маҳкам ушлаб олибди. Гўё кимдир келадию, мени яна машинага ўтказиб, жанг майдонига олиб кетадигандек. Тўрт-беш чақирим йўл босиб уйга етгунча мен ёнбошимда камаримни ушлаб бораётган ойимнинг қўлларини ҳис қилиб бордим. Уй эшигига етгачина ойим камаримдан қўлини олганини сездим. Унинг назарида, уй — бамисоли мустаҳкам истехком, энди бу ердан ҳеч ким мени олиб кетолмайди.

Менинг жангдан қайтиб уйга омон-эсон келишим, ота-онам, қариндош-уруғларим учун катта байрам эди. Эсимда, бу хурсандчилик шукронасига ота-онам ва қариндошларим қишлоқ аҳлини йиғиб ош беришган. Тўрт йиллик жангдан омон қайтганимдан ўзим ҳам беҳад хурсанд эдим, ота-онам ҳам. Бироқ жанг майдонларида бўлишим жудодикнинг охири эмаслиги аён эди.

Нихоят, урушдан қайтганимдан кейин ҳам илм-маърифатни деб эл кездим, шаҳарлардан-шаҳарларга ўтдим. Бу пайтларда ҳам ота-онам, қариндош-уруғларим мени ўйлаган. Ҳар кун, ҳар соатда кутган. Биламан, уларнинг соғ пайтлари ҳам бўлган — бемор пайтлари ҳам... Бироқ мен уларнинг олдиларида туриб, хизматларини қилмаганман. Бошқача айтганда, бир умр уларни доғда қолдирганман. Ўзимнинг фарзандлик бурчимни адо этганман, деб ҳисоблай олмайман. Йилига бир марта, айрим ҳолларда эса икки марта уларни кўриб қайтишга борганман, ҳолос. Фарзандлик бурчини тўла ўрнига қўя олмаслик — армон эмасми?!

Шу фикрларни давом эттириб, яна айрим тафсилотларни айтиб ўтиш зарур кўринади. Отам ғоят содда ва ўта меҳнатқаш одам эди. У ўзининг ярим умрини колхознинг қўйини боқиш билан ўтказган. Ўзимизнинг ҳам 15-20 бош қўйимиз бўларди. Биз турган қишлоқ шаҳардан 8 километр ғарбда бўлиб, аксарият ҳолларда шаҳар аэропортига қўнадиган самолёт бизнинг қишлоғимиз устидан айланиб ўтарди. Ўқиш ёки иш важидан бошқа шаҳарда юриб, ота-онамни кўришга борганларимда отам шундай дерди:

— Хар гал аэроплан пастлаб учиб қўйларни ҳуркитганда шу самолётда Матёкуб келмадимикан, деган хаёл кўнглимдан кечарди.

Мен бу гапларни эшитиб, хар гал эзилардим, кўнглим ўксирди.

Бир марта шундай бир воқеа ҳам рўй берди. Москвада Ижтимоий Фанлар Академиясининг талабасиман. Бундай қараганда, бу муассаса илмий ходимлар тайёрлайдиган бор ўқув юртларининг энг аълоси. Унга кириш ҳам, ўқиш ҳам қийин. 3-ёки 4-курсдалигимда қисқа муддатга ота-онамни қўриб кетиш учун келдим. Ўшанда ҳам отам “Сен учиб келган самолётни кўрган эдим”, деган эдилар.

Шундан хулоса килдимки, у киши хар бир самолётдан мени кутган. Фақат ота ёки онагина шу хилдаги гапни айтиши мумкин. Бир гал кулги уйғотадиган, бироқ, ўйлаб кўрсангиз, тагида чуқур фожиа бўлган бир воқеа рўй берди. Отам қўйларни бокиб келиб, қўрага қамаган, ик-каламиз эшик олдида чой ичиб ўтирардик. Кун иссиқ эди. Эшигимиз олдидан 200-300 метр нарироқда Оқтиш деган ариқ бўлиб, қўприкдан ўтиб келаётган одам қораси кўринди. Отам чойни бир хўплаб менга назар ташлади-да:

— Сенинг саводинг ана шу келаётган одамнинг саводидан камми? — деди.

— Нега, — деб қизиқиб сўрадим. — У ким?

Отам жавоб берди:

— У налогчи, элдан пул йиғади. — Мени билмаса керак деб номини ҳам қўшиб қўйди. — Уни Оллом кал, дейдилар.

Бу воқеа ҳам менга каттиқ таъсир килди. Отам ўта соддадил одамда, деган фикр хаёлимдан ўтди. Мен илм чўккиларига интилиб, институтларни, университетларни тугатиб, не азоблар билан Московдай жойдаги олий бир даргоҳда изланиб юрсаму, ота-онам бу ерда довда қолиб, мени эл орасида юриб пул йиғадиغان оддий бир солиқчи даражасида кўрмаса!.. Бу ҳам армон эмасми?!

1991 йил. Бу вақтларда мен илмий асарларим билан элга танилган профессор ва академиянинг аъзоси эдим. Қисқа муддатга тугилиб ўсган кишлоғимга бордим. Отам ҳаётдан кўз юмганларига анча йиллар бўлган, онамнинг эса ёши юздан ўтган эди. У юра олмас, кўзи кўрмас, қулоғи аранг эшитарди. Лекин эс-хуши жойида эди. Уйга кириб борган заҳотим жиянларим мен учун онамнинг олдига кўрпача ташлашди. Онам ниҳоятда сезгир эди. Олдига кўрпача ташланганини ҳис қилиб:

— Нима, Матёкуб келдими? — деб сўради.

Мен ўзимни тута олмадим. Кўзимга ёш келди.

— Менман, она!.. — дедим-да, олдига чўккаладим. У мени бағрига босиб, кейин қўйиб юборди-да, юзларимни астойдил силади. Табиий, бу пайтларда менинг ёшим ҳам анчага бориб қолган эди. Ажин излаяпти деб ўйладим. Бошимни бир қатор қўлдан ўтказди. Энг тепасига борганда қўл ҳаракатлари секинлашди. Тепа сочларим сийраклашганини сездиёв, деган хаёлга бордим. Лабларимни бир қатор қўлдан ўтказди-да, тишларимнинг борлигини англади.

— Яхши! — деди.

Оғзимдаги тишларнинг бир қисми ясама эканлигини у сезмади, тишлари бутун экан-да, деган хулосага келди. Қарийб қуруқ суякдан иборат бўлиб қолган қурғоқ қўллар томоғимнинг тагига етди. Бу ердаги халқаланган териларни ушлаб кўриб:

— Сенинг ҳам ёшинг анчага бориб қолди, ахир. — деди. Кейин онамнинг қўли билакларимни пайпаслашга ўтди. Назаримда, хали менда қай даражада куч-қувват борлигини англамоқчи бўлди. “Яхши экан...” деган маънода бўлса керак, билакларимнинг устини бир неча бор охиста силаб қўйди. Шу пайт ойимнинг қўлларига кўзим тушди. Унинг қўллари пайу суяк ва қон томирларидангина иборатдек кўринди кўзларимга. Бармоқ бўғинлари туз йиғилишидан бир оз бўртиб турарди. Бу пай ва суяклар бамисоли рентгенда кўринаётгандек эди. Бир зумда хаёлим узок ўтмишларга олиб кетди мени. Эҳ-хе... бу қўллар! Отам колхознинг чўпони. У Қорақумнинг узок саҳроларида колхознинг минг-минглаб қўйларини боқарди. Ойим эса шу қўллари билан, табиий, қўллар бошқача эди, бутун хўжаликни тебратиб турарди. Эсимда, эргалаб туриб, бизни — укам иккаламизни мактабга жўнатар, кейин сигир соғар, кубинча чаяр, шундан кейин кетмонни кўтариб колхоз даласига ишга кетарди. Мактабдан сўнг аксарият ҳолларда мен ойимнинг олдига борардим, гўза чопинига ёрдамлашгандек бўлардим. Жазирама иссиқда 15-20 сотих ерни кечгача чопиб улгуриши керак. Бу ишни ҳам у кўнгилдагидек ўрнига қўярди. Шунинг ҳисобига онам колхозда “ударник” аъзо ҳисобланарди. Бу сўз у пайтларда “энг илғор ва меҳнаткаш” маъносида қўп ишлатиларди. Бир гал ойим кетмон чопиб юрган пайтида колхознинг илғор аъзоси сифатида кино тасвирга олиб кетишганини ҳам эслайман. Кечқурун эса колхоз ишидан бўшаб, уй юмушлари билан банд бўларди. Баъзан ҳам кетмон чопиб, ҳам уйдаги мол-ҳоллар учун уч-тўрт боғ беда кўтариб келарди. Шундай захматкаш эди бу қўллар. Энди эса юқорида айтганимдек, фақат пай, бўртиб турган қон томирлару терини туртиб турган суяклардангина иборатга ўхшарди.

Онам қаноат ҳосил қилди шекилли, кейин ҳол-аҳвол сўрашишга ўтди. Шу бир неча дақиқа ичида мен ўзимдан ўтганини ўзим билдим. Қарийб 50 йилдан буён ота-онам олдида турмасдан илм изидан қувиб юрибман, бу иш менга роҳат бағишлайди...

Бу армон эмасми?!

Ўша йили онам ҳам ҳаётдан кўз юмди. 103 ёш деб унга жаноза ўқилди. Ойимнинг узок яшаганини дўстларим яхши билишади.

— Узок яшайдиганлардан экансиз-да, деб қўйишади улар баъзан менга ҳам. Мен “Ха, Худога шукр” деб жавоб бераман. Шу заҳоти яна бир савол ўрғага тушади:

— Отангиз неча ёшда кетган? — сўрашади улар одатда.

— Отам ёшроқ кетган. — дейман-да, изоҳ беришга мажбур бўламан. Бу изоҳим ҳам менинг армонларим исботи.

Қишлоғимизда бир одам бор эди. Уни Рўзмат жолдир дердилар. Тўғриси айтсам, “жолдир” сўзининг маъносини мен ҳеч англай олмайман, сабабини тушунмайман. Бу одам тасаввуримда оиламизга қўп ши-

кастлар келтирган кимса сифатида қолган. Шундай шикастлардан бири отам билан боғлиқ. Мен жанг майдонларида юрган пайтларимда Рўзмағ жолдир отамни излаб қолади. Отам икки-уч кунга яйловдан зарур нарсаларни олиб кетиш учун келганида у қишлоқ оксоқоли билан сўз бириктириб, милиция чақиртиради-да, дўқ-пўписалар қилиб, дарё бўйига Қипчоқ деб аталадиган кемалар тўхтайдиган жой — пристанга олиб кетади. Бу ерда анчагина одамлар йиғилишган. Қаматиб юбораман, турмада чиритаман, деган дўқ-пўписалар билан отамнинг “бўйига кўйишади” — “Сенинг отинг Эшмат, рўйхат ўқилганда эса мен Эшматман демайсан, Тошматман дейсан”, қабилида. Яъни, ўз укасининг номини айтиб, рўйхатда шу ном чиққанда “Мен!” деб қўл кўтарасан, дейишади унга. Вазият шундай бўлганки, ўз ҳақ-хуқуқини талаб қилишнинг ҳеч иложи йўқ. Бечора отам улар айтган исм рўйхатда эълон қилинганда “Мен!” деб қўл кўтаришга мажбур бўлган. Шу заҳотиёқ уни тайёр турган дарё кемасига чиқаришади. Кема уни кўпчилик қаторида Орол денгизи бўйлаб Қозоғистоннинг Аральский деган шаҳрига туширади. У ердан поездга ўтириб, кўпчилик қатори Россия томон йўл олади. Поезд уни катта шаҳарлардан бирига олиб боради. У ерда Россиянинг катта ҳарбий заводларидан бири бўлган. Бундай сафарбарликни у вақт “ишчи батальони” деб атаганлар. Табиий, отам оддий бир мехнатқаш, қаерга нима учун бораётганини билган эмас. Шу боисдан елкасига битта чопон, бир халтачада қоқўрик билан бир шиша сариеғ олиб улгурган, холос. Бу воқеа куз пайтларида рўй берган бўлса керак, тез орада Россиянинг қаттиқ совуқлари бошланади. Хоразмнинг ўзига хос юпқа чопони билан отам совуққа чидаш бера олмайди. Ўпкани шамоллатиб, шифохонага тушади. Завод раҳбарияти отамнинг ёши элликлардан ўтганини ҳисобга олиб, шифохонадан чиққан заҳоти орқага қайтариб юборади. Мен жанг майдонидан қайтиб келганимда отамнинг қаттиқ бетоб эканидан хабардор бўлдим. У энди ишга ярамас, кундуз кунлари кўпроқ уйда ётар, кечалари тинимсиз йўталиб чиқарди. Кўп докторларга кўрсатдим. “Бу касални бронхиал астма дейдилар, бунинг давоси йўқ”, дейишарди докторлар. Шу касал туфайли отам 1964 йили 73 ёшида вафот этди.

Мен жанг майдонига сафарбар қилинган вақтимда ўқитувчи эдим. Ўқитувчилар сафарбарликдан озод эдилар ўша пайтлари. Бирор зарурат бўлиб қолди, шекилли, мен ҳам рўйхатга тушиб, урушга кетдим. Энди ўйлайман, бордию ўзим сафарбар қилинмай қишлоқда юрган бўлганимда, отамнинг бундай аянчли аҳволга тушиб қолишига йўл қўймасмидим. Бу ҳам ҳанузгача менинг кўнглимда юрган армонлардан бири бўлиб қоляпти.

Сўз эркинлиги билан боғлиқ изтироблар, бошдан ўтган укубатларни айтмайсизми? 500 дан ортиқ мақолалар, 40 дан ортиқ китоб ва рисоалар эълон қилганим маълум. Бир жихатдан, ҳар бир китобнинг, ҳар бир мақоланинг ёруғ дунёга чиқиши муаллиф учун қувончли бир ҳодиса, албатта. Бироқ тоталитар мафкура замонида матбуот саҳифаларида эълон қилинган ҳар бир мақола, ҳар бир китоб чоп этилгач, бир эмас, бир неча ойлар давомида ким нима дер экан, бирор сўз ноўрин ишла-

тилмаганмикан, бирор жумладан бошқача маъно топишмасмикан, деган ўйлар шу даражада безовта қилар эдики, ҳатто баъзан нима қилардим шу мақолани ёки китобни ёзиб деган хаёлларга ҳам борар эдим. Илмий асарларни эълон қилиш у пайтларда икки томони тиканли сим орасидан юришдек гап эди. Бир энлик ўнгга ҳам ўгирила олмайсиз — чапга ҳам. Ўтирилдингизми, баданингизга тиканли симлар қадалгандек бўлаверади. 40-50 йил давомида то мустақиллик қўлга киритилгунича шу ҳолатда илмий иш қилишга, асарлар битишга тўғри келган. Булар ҳам армон эмасми?!

Бу ҳам майлига-я, бошқа бир фожиавий ҳолат бор бу ерда. Илмга илк қадам қўйган қунимдан бошлаб шу нарсани ҳис қилардимки, биз ўз тарихимиз, маданий меросимиз ҳақида асл ҳақиқатни айта олмасдик. Амир Темур сингари йирик саркардамиз ҳақида оғиз очиб бўлмасди. Жалолиддиндек миллий қахрамонимизни кўпчилик билавермасди. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий сингари ижодкорларимизнинг номини аташ ҳам мумкин эмас эди. Бордию илмга киришган кезларимда ўша улуғ сиймолар бугунгидек эъзозланган бўлсалар, мен яратган асарларнинг сони ва сифати бутунлай бошқача бўлар, мазмунан борига нисбатан анча бой, сифат жиҳатидан янада теранроқ бўлмасмиди?! Бу фақат мен учун эмас, балки бутун ўзбек халқи учун армон.

Юқорида қайд қилинганлардан кўриниб турибдики, армонларнинг юки анча оғир, айрим ҳолларда ўйлаб қоламан, бу оғир юкнинг босимига бу митти жон қандоқ чидам берди экан ва шундай хулосага келаман:

— Бу митти жоннинг мустаҳкам тиргаги бор. Бу — ҳаётимни бағишлаган “илм қуввати”. Бу қувват, умид қиламанки, мени бошқа босимлардан ҳам сақлай олади.

Ўқувчи сезиб турган бўлса керак, бундан менинг иккинчи бир хулосам келиб чиқади. Ойим “Уруш деган бало қуриб кетсин!” деган сўзни такрор-такрор айтарди. XX асрнинг охири XXI асрнинг бошларида дунёнинг кўп бурчакларида қон тўкишлар бўлди ва бўляпти. Яратганга минг қатла шукрки, юртимиз бу хилдаги тала-тўплардан холи. Баъзан бизнинг худудимизда ҳам ноҳўя ҳаракатлар бўлди. Назаримда, бу зиддиятларнинг катта қон тўкилишига айланишидан Тангрининг ўзи асради. Қолаверса, раҳбариятимизнинг оқилона ва қаттиққўллик билан олиб борган сиёсати натижасида бундай фожиалар олди олинди. Бу ҳол ҳам армонлар юкининг бир оз енгиллашишига асос бўлди. Яна республикамизнинг зиддиятларга чап бериб катта тараққиёт йўлига тушиб бораётганига шукроналар айтиш ўринли кўринади.

M

Muhabbat bu — baxtning surati

СЕНИ СОГИНИБ

*Қоракўз қалдирғочойимсан ўзинг,
Кўксим айвон бўлди сени соғиниб.
Кўзимдан бир лаҳза кетмади кўзинг,
Кўзим гирён бўлди сени соғиниб.*

*Кўчангдан кечалар ўтганим пинҳон,
Келмасингни билиб кутганим пинҳон,
Ою юлдузлардан тутганим пинҳон —
Ишқим дoston бўлди сени соғиниб.*

*Жонимга тиз уриб қийнайди соғинч,
Кейин тиз суғуриб қийнайди соғинч.
Хайрлашмай туриб қийнайди соғинч,
Юрагим қон бўлди сени соғиниб.*

*Белгисиз хилхона, кўҳна мазорни —
Мазорки, қаровсиз харобазорни
Эшитганинг борми, кўрганинг борми?
Дилим вайрон бўлди сени соғиниб.*

*Саргардонлик Мажнун-Лайлига эди,
Бизники фақат гул сайлига эди.
Олисда бўлсанг ҳам майлига эди,
Богим хазон бўлди сени соғиниб.*

*Нетай, пешонамда шу дард бор бўлса!
Қанийди бу дардга харидор бўлса...
Сени танлармидим, ихтиёр бўлса!
Ҳолим ёмон бўлди сени соғиниб.*

КЎРИНАДИ

Мен муҳит томонга юзимни бурсам,
Тўрт фасл бир жойда жам кўринади.
Бунда бахти қаро куйлайди хуррам,
Бахти расо дилда ғам кўринади.

Қарасам, бешикдан тобутга қадар
Биров умр сўрар, яна биров — зар.
Берганга биттаси кўндир, биродар,
Олганга мингтаси кам кўринади.

Узоқни кўзлаган отлиқни кўрдим,
Қисмати эшакка боғлиқни кўрдим,
Муҳаббатдан дили доғлиқни кўрдим,
Кулса ҳам кўзида нам кўринади.

Атиргулим маним, нозлик атиргул,
Тиконлари юмшоқ, нозик атиргул,
Умри ярим баҳор — ёзлик атиргул,
Ўз ҳуснидан боши ҳам кўринади.

Бесама арзларда умри хазонлар,
Бефойда баҳсларда умри хазонлар,
Беҳуда дарсларда умри хазонлар
Қошида минг йиллик шам кўринади.

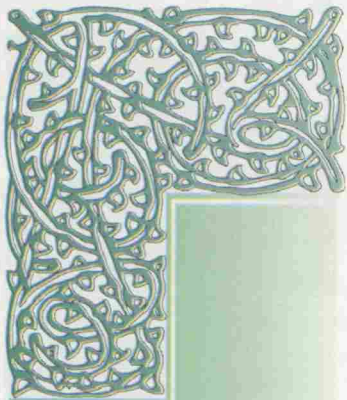
Қуёшинг шундадир, ойинг шундадир,
Зуваланг — қорилган лойинг шундадир,
Шунда қолажаксан — жойинг шундадир,
Ёнгинангда Иқбол ҳам кўринади.

ГҮЁ

Бир дарахтни кўрдим — мағрур, баркамол,
Истаган фаслида гуллайдигандай.
Писандига яқин келмас қор, шамол:
Дуркун барги мангу сўлмайдигандай.

Шул дарахтнинг олдида хор, ғарибман,
Йўл ярмига етар-етмас ҳорибман,

*Ҳаводан куз ҳидин олиб турибман,
Баҳор менга қайтиб келмайдигандай.*

*Бир ирмоқни кўрдим — ўжар ирмоқни,
Суриб хасни, лойқа қилиб тупроқни,
Ташлаб кетаётир боғни, ўтлоқни —
Зум тўхтаса, сира бўлмайдигандай.*

*Шул ирмоқнинг ҳузурда ким бўлдим?
Тўхтаб қолдим, тил тишладим, жим бўлдим.
Ҳасрат келди, кўзёшимга лим тўлдим,
Эски кўнгил энди тўлмайдигандай.*

*Бир дилбарни кўрдим — қоши қароли,
Қошларидан юрак-бағрим яроли.
Бўлса эдим хизматкори, қароли,
Қул бўлмасам, бахтим кулмайдигандай.*

*Шул дилбарнинг қошида бечораман,
Юрагимдан нолиб қайга бораман?
Ўзим билан олишиб овораман,
Мен ҳам унга парво қилмайдигандай.*

*Бир кимсани кўрдим, азиз ёронлар,
Фириб берса, чап беролмас шайтонлар,
Йиғмиш дунё, қурмиш турлик ошёнлар,
Гўё бу зот асло ўлмайдигандай.*

*Шул кимсанинг ёнида мен нимаман,
Балки унинг юкин ортган кемаман.
Сиз нимасиз? Дард сўйладим кимга ман,
Кимлигимни ҳеч ким билмайдигандай.*

ОВОРА

*Яқин ҳам келолмай, узоқ кетолмай,
Ернинг атрофида йўлдош обора.
Заминни бир текис чаман этолмай,
Миллиард йил нур сочиб қуёш обора.*

Баҳор сизга бермиш гулдан зеб, сарпо,
Мендай ўтқинчига энди не парво.
Ўйин билан бандсиз ишх ва бепарво,
Хиноли бармоқда тўптош обора.

Қизбола бош билан дунёни англаб,
Ақл билан чертиб, оласиз танлаб.
Ўзларин дардларин ўзлари тинглаб,
Мендай неча телба, бебош обора.

Қачонки, ўзандан узилади сув —
Уч кун тўхтаб қолса, бузилади сув.
Юрагим остида эзилади сув,
Кўзимга чиқолмай кўзёш обора.

СИНГАН ОДАМ

Синган одам, туйгулари тинган одам,
Синган одам, қисматига кўнган одам.
Синиқ кулиб, синиққина кўришади,
Кун кўради, яшамайди синган одам.

Юрибмиз-да, дейди, энди ўғил-қиз деб,
Қорақозон ёнидаги қоракўз деб...
Мен ҳаммиша ёнингдаман, кетдик, дўст, деб,
Елканга қўл ташламайди синган одам.

Кўрилмаган катта хавфни кўриб қолган,
Қочиб бориб ўз ичига кириб қолган,
Ўз жонининг мазасини билиб қолган,
Сенга жонин тўшамайди синган одам.

Кўрдим синган шохни — оппоқ гули билан,
Эгам гоҳо шундай ўйнар қули билан,
Гоҳо урар бандасининг қўли билан...
Одам исин хушламайди синган одам.

Унга тегма, у сендан айб қидирмайди,
Айбинг билса ҳам, бировга билдирмайди.
Синган одам синганларни синдирмайди,
Бегонага ўхшамайди синган одам.

МУҲАББАТ

*Муҳаббат бу — ялт этган нигоҳ
Ва ҳаловат абас дегани.
Муҳаббат бу — ўзингни себмоқ
Ва ўзгага ҳавас дегани.*

*Ҳаёт иси келар исмидан,
Ҳаётингни кесса-да зимдан,
Муҳаббат бу — куй тўла зиндон,
Атиргулдан қафас дегани.*

*У — қуёшдир, ета олмассан,
У — кўзёшдир, тута олмассан.
Муҳаббат бу — кета олмасдан
Жон талашган нафас дегани.*

*Субҳидамда куйлаган каптар,
Эсда турмас чиройли гаплар...
Муҳаббат бу — титраган лаблар,
Арз, дегани, араз дегани.*

*Тарихларни бузган қудрати,
Ёруғликдан ўзган суръати.
Муҳаббат бу — бахтнинг сурати,
Бахтнинг ўзи эмас дегани.*

СИЁМ ЭГИЗАКЛАРИ

*Исм бошқа, холос, жисму жон битта,
Бир-бирига зимдан қарашар экан.
Баъзисида юрак, ошқозон битта,
Шулар ҳам гоҳ обқат талашар экан.*

БУГУНГИ ҲИКМАТ

*Чўнтагинг тўлар ва омадинг кулар,
Отни тўғри йўлдан чапга тойдирсанг.
Пул — қўлнинг киридир, демиш эскилар,
Қанча ифлос бўлсанг, шунча бойдирсан.*

ФАРИШТА

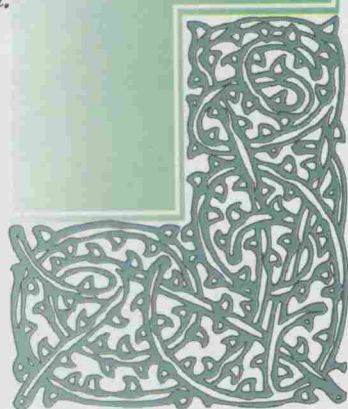
Мен ерга боғланган бир банди эдим,
Саҳар бориб, оқшом қайтардим ишдан.
Сен келдинг...
Сен, ахир, қайлардан келдинг?
Кўклардан тушдингми, масъум фариштам?

Бир хушбўй саболар таралди бирдан —
Юракни сийпалаб, эркалагувчи.
Одамлар одамдан зериккан ердан
Инсонлар тарафга етаклагувчи.

Эсладим,
оловлар гурлаб, қўйнимда
Бир буюк вулқонлар портлаганини.
Кейин сукунатда
тунда
бўйнимда
Киприк капалакдай потраганини.

Шу мунис туришда
бу кўҳна олам
Севгига зорлигин эслатиб турдинг.
Чанқоқ кўзларингга кўзим тушган дам
Юрагим борлигин эслатиб турдинг.

Мен сенга боғланган бир банди — асир,
Сен учсанг, узилиб тушар жон риштам.
Менга раҳминг келсин,
шафқат қил, ахир —
Дунёнинг ҳолига ачин, фариштам!

Гул тафтидан эрийди музлар...

СИРЛИ САРХАДЛАР

Эрнст МУЛДАШЕВ

BIZ KIM DAN TARQALGANMIZ?

(Китобдан парчалар)

Муаллиф муқаддимаси

Мен аслида тадқиқотчиман, бутун илмий фаолиятим одам тўқимасининг тузилиши ва биохимиясини ўрганишга бағишланган. Тадқиқотларим натижаларидан кейинчалик кўз ва пластик жарроҳликда трансплантат материал сифатида фойдаланаман. Фалсафага мойиллигим йўқ. Нариги дунё ҳақида фикрлашни ёқтирадиган одамлар, экстрасенс ва жодугарларга ҳам яқин эмасман. Ҳар йили қарийб 300-400 та гоётда мураккаб операциялар қиламан. Шу туфайли илмий тадқиқот натижаларини аниқ ва равшан белгилар орқали баҳолашга кўникиб қолганман. Бу белгилар кўзнинг ўткирлиги, юзнинг шакл-шамойили ва ҳоказолардан иборат. Қолаверса, коммунистик мамлакатда ўсиб-улғайганман, бинобарин, истаيمانми, йўқми, атеизм ва Ленинга маддоҳлик руҳида тарбия кўрганман. Лекин коммунистик омололларга, ҳеч қачон чин дилдан ишонган эмасман. Динни ҳам умримда ўрганмаганман.

Умуман, бир кун келиб оламнинг тузилиши, антропогенез (одамнинг келиб чиқиши) ва динни фалсафий идрок этиш каби масалаларни илмий нуқтаи назардан батафсил ўрганаман, деб хаёлимга келтирган эмасман.

Ҳаммаси оддий бир масаладан бошланди. Нима учун биз бир-биримизнинг кўзимизга қараймиз? Бу масала мени офтальмолог сифатида қизиқтириб қолди. Тадқиқотларни бошлагандан кейин, кўп ўтмай, биз компьютер дастурини туздик. Бу дастур бўйича кўзнинг геометрик ўлчамларини таҳлил қилиш мумкин эди. Офтальмологияда биз бу йўналишни офтальмогеометрия деб атадик. Биз офтальмогеометрияни татбиқ қилиш мумкин бўлган қимматли нуқталарни топдик. Булар кинининг шахси ва миллатни аниқлаш, руҳий хасталиклар ташхиси ҳамда бошқа баъзи бир масалалардан иборат эди. Энг қизиғи шу бўлиб чиқдики, биз бир куни, жаҳонда яшовчи барча ирқларнинг кўзларини расмга олганда, кўзнинг ўртача статистик ўлчамларини аниқлашга муваффақ бўлдик.

Дунёнинг сиру синоатлари

Дарҳақиқат, ҳар қадамда энг оддий ва одатий нарсаларни кўрганда, улар замиридаги шундай тилсимотларга дуч келамизки, кўпинча буни ёзиш имкони бўлмайди. Мана, масалан оддий бир гулни олинг. Қандай қилиб у кичкина бир илдиздан униб чиқади? Қандай қилиб унинг гунча ва япроқлари ўзаро мослашиб, чирмашиб кетади? Улардаги ранглар қаердан пайдо бўлади? Бири — қизил, бири — сариқ, яна бири — оқ. Нега бундай? Бу-ку жуда оддий ҳол. Табиатнинг бепоёнлигини айтмайсизми. Яратувчи ва бузгунчи кучларнинг тўқнашувига эътибор беринг. Бунинг сабаблари нимада?

Одамзод — ғалати жонзот. У баъзан дунёнинг бор сиру синоатини ўрганиб бўлдим, дея мақтаниб, кеккайиб ҳам кўяди. Ҳолбуки, оёғи остидаги фалокатни ҳам кўпинча олдиндан кўролмайдди. Мана, кечаги Жанубий Осиёдаги даҳшатли тўфон ҳам юз минглаб одамнинг ҳаётига зомин бўлди. Лекин буни ҳеч ким бир кун ёки ярим кун олдин айтиб беролгани йўқ.

Бу ўртача кўз тибетликлар ирқига мансуб эди. Бундан кейин, бошқа ирқларнинг кўзларини математик жиҳатдан статистик ўртача кўзга қиёслаганимизда, биз инсониятнинг Тибетдан бошқа жойларга кўчиш йўлларини ҳисоблаб чиқдик. Бу ҳисобларимиз ҳайрон қоларли даражада тарихий далилларга мос келди. Кейин бизга маълум бўлдики, Тибет ва Непалдаги ҳар бир ибодатхона, худди ташрифнома каби, каттакон ғаройиб кўзлар тасвирига эга экан. Бу кўзлар тасвирини, офтальмогеометрия принципларидан келиб чиққан ҳолда математик жиҳатдан таҳлил қилиб кўрганимизда, у кўз эгаларининг ташқи қиёфасини аниқлашга эришдик. Бу одатдаги қиёфаларга ўхшамас эди. “Бу ким бўлса экан?” деб ўйладим мен. Сўнг шарқ адабиётини ўргана бошладим, лекин ундан бу воқеа сирини англашга ёрдам берадиган ҳеч нарса топа олмадим.

У пайтларда мен бу ғаройиб одамнинг суратини кўлимда ушлаб Хиндистон, Непал ва Тибетда ламаларга кўрсатаман ва улар бу суратни кўриб ҳаддан ташқари таажжубга тушади ва “Бу — ўша-ку!” дея қаттиқ ҳаяжон ичра хитоб қилади, деб хаёлимга келтирмаган эдим. У пайтда мен бу сурат одамзоднинг энг буюк сирини — инсон генофондини тахминий кашф этишда йўлимни ёритувчи йўлчи юлдуз бўлади, деб ўйламаган эдим.

Мен мантиқни ҳамма илмларнинг маликаси, деб ҳисоблайман. Бутун умрим давомида янги операциялар қилишда ва инсоннинг баъзи аъзоларини янгилашда мантиқий услублардан фойдаланаман. Бу гал ҳам кўлимда шу ғаройиб одамнинг сурати билан Ҳимолай орқали ўтадиган экспедицияга жўнаганимизда, ўзим кўниккан, ўрганиб қолган шу мантиқий усулга амал қилмоқчи бўлдим. Экспедицияларда ламалар, гурулар ва свамилардан олинган, шунингдек, адабий-диний манбалардан етиб келган маълумотлардаги ўта чалкашлик энди ҳалқалари мантиқ ёрдамида ўзаро мустаҳкамланган занжир тусини ола бошлади. Бу занжир ер юзиде ҳаётни ҳимоя қилувчи ва асровчи тизим борлигини тобора чуқурроқ англашга йўл очди. Бу тизим ернинг қаърида “сомати” — қотиб

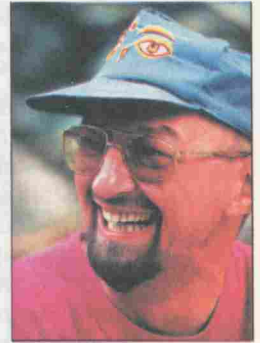
Фикрлайдиган, зийрак одам табиатнинг бундай тилсимотларига ҳар қадамда рўпара келади. Агар у инсониятнинг ўтмишига назар солиб, шу тилсимотларни аниқлашга ҳаракат қилса, улардан муайян хулоса чиқарса, бундай одамларни одатда ориф, яъни фикри ёруғ, теран, ҳодисаларни бор моҳияти билан тасаввур қила оладиган зот, деймиз. Бундай одамлар ниҳоятда кам. Ҳамма ҳам бу каби мақомга эришавермайди. Ўйлаш мумкинки, қандайдир кучлар табиатнинг бу сирларини жуда қаттиқ кўриқлайди ва уларни тўғри келган одамга очавермайди. Лекин, баъзиларга орифлик қобилияти ато этилади. Улар шундай янги нарсалар ҳақида фикрлай бошлайдики, дабудурустан фикрини илғаб олиш жуда қийин бўлади. Масалан, Анна Ахматова шундай ориф инсон бўлган экан. У “Тоғ” деган дoston ёзган. Лекин бу дostonни деярли ҳеч ким тушунган эмас.

Бизнинг бахтимизга, дунёда шундай одамлар борки, улар ҳамма вақт ўзи кўриб турган ё ўқиган нарсаси билан қаноатланмайди, масаланинг моҳиятига етишга ҳаракат қилади. Кейин яна моҳиятнинг моҳиятига кириб боради, то бирор муҳим ҳақиқат кашф этилмагунга қадар бундай интилиш давом

қолган ҳолатда турувчи турли ирқ ва цивилизацияларга мансуб одамлар шаклида бўлади. Булар инсоният генофондидир. Биз ҳатто шундай горлардан бирини топишга ва бу горга ҳар ойда келиб турадиган “алоҳида одам”лардан баъзи бир маълумотлар олишга муваффақ бўлдик.

Бу суратнинг қандай ёрдами бўлди? Сурат “алоҳида одам”лар ташқи қиёфаси ғалати бўлмиш ер остидаги бу одамларни кўрганлиги ва ҳозир ҳам кўриб туришини аниқлаш имконини берди. Уларнинг ичида эса бизнинг суратимизда тасвирланган одамга ўхшаганлар ҳам бор. Айнан шу одамни улар эҳтиром билан “У” деб аташди. “У” деганлари ким бўлса экан? Мен бу саволга аниқ жавоб беролмайман, лекин ўйлайманки, “У” дегани Шамбаланинг одами, деган маънони билдиради.

Ҳозир мен, амалиёт ва илми ақлия олими эканимга қарамай, инсониятнинг генофонди мавжудлигига тўлиқ ишонганман. Мен мантиқ ва илмий далиллар асосида шу хулосага келдим. Шу билан бирга, аён бўлдики, сиз билан бизнинг кизиқувчанлигимиз унчалик катта қимматга эга эмас экан. Бизга сир-синоатнинг юзасидаги пардани шундайгина очиб қараш раво кўрилган экан, холос. Аммо тош ҳолида қотиб турган одамларни пайпаслаб кўриш ёки уларни суратга олиш бу яқин ўртада ҳеч қайсимишга насиб этмаган экан. Биз кимлармиз ўзи? Инсоният генофондини барпо этган лемурийларни ер юзидаги энг буюк тамаддун билан қиёслаганда, биз ҳали ақли кирмаган ёш болакайлармиз. Генофондга киришнинг шарти жуда оғир. Курраи заминда бирон бир ҳалокат юз берса ёки ер юзидаги тамаддун ўз-ўзини хароб этадиган бўлса, бу генофондни ташувчи одамлар янги тамаддунни барпо этувчи инсонларнинг бобокалонлари бўлмоғи керак. Ундан ташқари, биз “омин” сўзининг маъносини англашга муваффақ бўлдик. Бу сўзни биз ҳар гал ибодатимиз ва дуоларимизнинг охирида тилга ола-

этаверади. Мана, масалан, бошқирдистонлик олим, академик, тиббиёт фанлари доктори Эрнст Мўлдашев ана шундай олимлардан.

Олимнинг катта-кичиклиги у туғилиб ўсган жойга боғлиқ эмас экан. У Бошқирдистондан чиқмасдан туриб офтальмология соҳасидаги янги қарашларига жаҳон олимлари диққатини жалб қила олди. Ҳамма буюк кашфиётлар каби, унинг кашфиёти ҳам жуда оддий нарсадан бошланган. Уни одамлар гаплашаётганида нима учун бир-бирининг кўзига қарайди, деган савол қизиқтирган. Бу саволга жавоб излай-излай қандай хулосаларга келгани эътиборингизга ҳавола қилинаётган матнда батафсил баён этилган.

Эрнст Мўлдашев бир неча бор Тибетга сафар қилган. Назаримда, ер юзидаги қай бир манзилларни археологлар учун муқаддас макон, деб аташ мумкин бўлса, инсоният тарихининг жуда кўп сир у асрорларини ўзида жам этган Тибет ҳам шундай дейишга муносиб жой. Бу ўлкани бемалол хазиналар сандиғи деб аташ мумкин.

Мўлдашев кейинги пайтда ёзган китобларида бу хазиналарни қандай кўрмоқчи бўлгани, лекин кўп ҳолларда кўриш мумкин бўлмаганини тасвир-

миз. Бу сўзни “So-Hm”нинг сўнги мактуби юзага келтирди. “So-Hm” — бу инсоннинг илк нафаси билан кириб, сўнги нафаси билан чиқадиган товуш. Аён бўлдики, бизнинг бешинчи тамаддунимиз “нариги Дунё” илмидан ажратиб қўйилган, шу муносабат билан бешинчи тамаддун одамлари мустақил равишда тараққий топиши керак.

Шундан кейин, Нострадамус, Блаватская каби орифларнинг билим манбаи менга аён бўлди. Бу орифлар “So-Hm” принципларини енгиб ўтиб, умумбашарий ахборот кенглигига чиқишга эришган, яъни у дунёнинг билимларидан бахраманд бўлганлар.

Китоб 4 қисмдан иборат бўлиб, унинг сўнги қисмида яхшилик ва ёмонлик ҳақида гап кетади.

Гапнинг индаллосини айтганда, китобни биринчи қарашда жуда жўн кўринадиган яхшилик, ёмонлик ва муҳаббат каби ҳодисалар таҳлили билан тугатганимга ўзим ҳам ҳайрон қолдим. Аммо, мен айнан шу таҳлиллардан сўнг нима учун дунёдаги ҳамма динлар яхшилик ва муҳаббатнинг муҳимлиги тўғрисида бир овоздан уқдиришини тушуниб етгандек бўлдим. Айнан шу таҳлилдан сўнг мен динни чинакамига ҳурмат қила бошладим ва астойдил Худога ишондим.

Шу китобни ёзиб, эҳтимол, қандайдир хатога йўл қўйгандирман, лекин қайси бир масалаларда мен ҳақман.

Назаримда, бу ушбу мавзудаги биринчи китобдир, холос. Тадқиқот эса давом этади.

Нима учун биз бир-биримизнинг кўзимизга қараймиз?

Менинг бир дўстим бор, исми-фамилияси Юра Лобанов. Юра табиатан жуда тортинчоқ, шунинг учун гаплашаётганда кўзини ерга қадаб, оёқ остига қараб туради. Бир гал мен унинг уйланиш масаласида қийин кечган гурунгини тинглай туриб, танлаган қизи айтган бир иборага эътиборимни қаратдим: “Қани, менинг кўзларимга қара-чи, Юра! Нега кўзингни ерга қадаб олдинг? Бирор нарсани мендан яширяпсанми?”

лаган. Унинг айтишича, бундай муқаддас ерларга фақат ҳар қандай гуноҳлардан пок, юрагида заррача қора нияти йўқ одамларгина киришга муяссар бўлган экан.

Тибетда аввал чўққи деб фараз қилинган, кейин жуда улкан эҳром деб аталган Қайлос деган жой, Шамбала деб аталган хаёлий бир мамлакат ҳам бор экан. Қайлос тоғи ҳам, Шамбала ҳам биз, ерликлар билан бир вақтда яшаётган бошқа оламларга кирмоқ учун бир дарча бўлса ажаб эмас. Тибетликлар бунга астойдил ишонади. Бироқ шуниси ҳам борки, бу дарчадан ўтишга муносиб бўлган одамлар ҳали йўқ бизда. Ана шундай ўзга оламлар ҳақида ўзбек адабиётида биринчи бўлиб қалам тебратган адиб Ҳожиакбар Шайхов эди.

Ҳар ҳолда, ўқувчининг ўзи бу фикрлар билан бевосита танишса, фойдаси кўпроқ бўларди, деган мақсадда Эрнст Мўлдашевнинг китобидан қилинган таржимани эътиборингизга ҳавола этишни лозим топдик.

Озод Шарафиддинов

“Кутилмаганда кўнглимга нега у Лобановдан кўзига қарашни сўраяпти?” деган хаёл келди.

Афтидан, қизи тушмагур Юра тилига чиқаролмаган гапларни унинг кўзларидан ўқиб олмоқчи бўлган шекилли. Мен офтальмолог бўлиб ишлаганим учун, ҳар куни одамларнинг кўзига қарайман. Ва ҳар гал сезаманки, суҳбатдошимнинг кўзидан кўшимча ахборот олиш мумкин экан. Дарҳақиқат, одамлар кўпинча “унинг кўзларида кўркув бор”, “ошиқ кўзлар”, “маҳзун кўзлар”, “кувончга тўла кўзлар” ва ҳоказолар деб айтишади.

Кўздан биз қандай ахборот олишимиз мумкин?

Мен бу мавзуга бағишланган тадқиқотларни тополмадим. Кейин ушбу саволга жавоб топомоқ учун иккита тажриба ўтказдим.

Иккита донишманд одамдан рўпарама-рўпара ўтириб, бир-бирларининг оёқларидан кўзларини узмаган ҳолда, узлуксиз суҳбат қилишни илтимос қилдим. Агар суҳбат кишини унчалик ҳаяжонлантирмайдиган оддий мавзуга бағишланган бўлса, суҳбатдошлар бир-бирининг гапини тушуниб етарди. Лекин уларнинг иккови ҳам бир-бирининг кўзига қарай олмаётгани учун ўзини анча ноқулай ҳис етарди.

Бироқ мен суҳбатни ўта қизиқарли мавзуга буришим биланоқ суҳбатдошлар бир-бирининг оёғига қараб ўтиришга тоқат қилолмай қолди.

Улардан бири “Мен унинг гаплари тўғрилигини кўзларига қараб назорат қилиб туришим керак”, деди. Бир-бирининг кўзига қараб ўтирган вазиятда иккала йигит ҳам ўзини жуда хурсанд ҳис этди, ҳаяжонли мавзуда ҳам, кишини унча ҳаяжонлантирмайдиган масала ҳақида гап борганда ҳам улар бир-бирининг гап-сўзини жуда осон тушунар эди.

Бу тажрибадан сўнг мен бир хулосага келдим. Инсон учун суҳбатдошларнинг кўзидан олинадиган кўшимча ахборот жуда катта қимматга эга экан.

Иккинчи тажриба шундан иборат бўлдики, мен машҳур актёрларнинг, сиёсий арбоблар ва олимларнинг фотосуратларини олиб, пешонаси, кўзлари, оғиз-бурун қисмини алоҳида-алоҳида қилиб учга бўлдим. Бу суратлар ичида Алла Пугачёва, Михаил Горбачёв, Олег Даль, Арнольд Шварцнеггер, София Ротару, Леонид Брежневларнинг суратлари бор эди.

Шундан кейин етти кишидан суратлардаги пешоналарга қараб, ҳар бир сурат кимники эканини аниқлашни илтимос қилдим. Уларнинг ҳаммаси доврираб қолди, фақат бир ҳолатда, суратдаги туғма холга қараб, бу пешона Горбачёвники эканини айтиб беришди. Синов иштирокчилари суратнинг оғиз-бурун тасвирланган қисмларини аниқлашда ҳам доврирашди. Фақат уларнинг биттаси Брежневнинг лабини тўғри топди.

Синалаётганлар кўзлар тасвирланган қисмга қараб гарчи дарҳол бўлмасда, қайси сурат кимники эканини аниқлашди. Бу тажрибадан мен айнан юзнинг кўз қисмидан одам шахсиятини аниқлашда жуда кўп ахборот олиш мумкинлигини аниқладим.

Хўш, юзнинг кўз қисмидан биз қандай ахборот оламиз?

(Шундан кейин китобда инсон нигоҳидан олинадиган ахборотлар тўғрисида жуда кўп математик таҳлиллар берилади. Улар мутахассисларга мўлжалланган — **таржимон**.) Бу ўринда энг қимматли маълумотлардан бири инсон кўз қорачиғининг диаметри ҳақидаги маълумотдир. Тажрибада аниқланишича, ёшлар ва кексаларда ҳам, аёллар ва эркекларда ҳам кўз қорачиғи бир хил диаметрга эга бўлар экан.

Статистик ўртача кўз ва инсониятнинг курраи замин бўйлаб тарқалиш йўллари

Аввалги бобда мен офтальмогеометрия ёрдамида инсонлар ирқини ўрганиш мумкинлиги ҳақида тўхталиб ўтган эдим. Инсон ирқлари вужудга келиши ғоятда қизиқарлидир. Дарҳақиқат, нима учун сайёрамининг турли бурчакларида истиқомат қиладиган одамлар бир-биридан фарқ қилади? Одамларнинг курраи заминнинг қайси ҳудудларида яшашига боғлиқ равишда уларнинг шакл-шамойилига таъсир қиладиган қонуниятлар борми? Инсоният вужудга келган даргоҳ қаерда? Биз кимдан тарқалганмиз? Кўп олимлар бу саволларга жавоб топишга ҳаракат қилган. Уларнинг баъзилари инсоннинг вужудга келишини илоҳий сабаб билан боғлаган, бошқалари инсон маймундан тарқаган, деган қараш тарафдори. Баъзи олимлар эса одамларни ҳар хил ирқлар, ҳар хил маймунлардан тарқаган, деган фикрни олға суради.

Инсон ирқларининг кўпдан-кўп таснифлари мавжуд. Масалан, француз олими Кюве инсон ирқларини оқ, сариқ, қора деб учга ажратади. Денникер (1902) ер юзида 29 хил инсон ирқи мавжуд, деб ҳисоблаган. Инсон ирқининг энг тўлиқ ва мукамал таснифини, менимча, рус олими Ярхо (1935) тузган. У 35 хил ирққа тасниф берган ва китобига турли ирқ вакилларининг жуда яхши суратларини илова қилган. Инсон ирқларини ўрганишга киришар эканмиз, биз Ярхо китобида берилган 35 ирқ вакилларининг суратларидан сифатли фотонусхалар олдик ва улардан юзнинг кўз қисмини қирқиб ажратдик. Шундан кейин биз бу суратларни сканер ёрдамида компьютерга киритдик ва офтальмогеометрик таҳлилга тортдик. Турли ирқлар ўртасида офтальмогеометрик тафовутлар жуда аниқ кўзга ташланади. Бироқ уларнинг орасида муайян математик қонуниятни топиш мумкинми, йўқми? Бу саволга жавоб беришга интилиб, биз ҳамма инсон ирқларида статистик ўртача кўзини аниқладик. Бизга ўнг келгани шу бўлдики, кўз қорачиғи константаси офтальмогеометрик ўлчамларини мутлақ рақамларда ўлчашга имкон топдик.

Ҳисоб-китобни тугатиб, натижаларини кўриб лол қолдик!

Статистик ўртача кўз муқаррар равишда тибет ирқига мансуб эди!

“Наҳотки Николай Рерих ҳақ бўлса!” деб хитоб қилдим мен. Мен Рерихни болалигимдан жуда яхши кўрар ва уни Россия илмининг фахри, деб ҳисоблар эдим. У 25-35 йилларда Тибетга бир қанча экспедициялар уюштирган. Уларнинг натижасида инсоният Тибетда пайдо бўлган ва бутун дунёга шу ердан тарқаган, деган тўхтамга келган. Рерих буни тарихий ва диний далилларни таҳлил қилиш йўли билан кўрсатиб берган. Бизнинг жаҳондаги турли ирқларни математик таҳлил қилишимиз оқибатида статистик ўртача кўзнинг офтальмогеометрик кўрсаткичлари яна тибет ирқига келиб боғланди.

* * *

Шундай қилиб, офтальмогеометрик маълумотлар асосида инсоният Тибетда пайдо бўлиб, у ердан курраи замин бўйлаб тўрт йўналишда тарқалганини тахмин қилдик. Бу йўналишлар қуйидагича:

- а) Сибирь — Америка — Янги Зеландия;
- б) Таиланд — Индонезия — Австралия;

- в) Помир — Африка;
- г) Кавказ — Европа — Исландия.

Тибет ибодатхоналарида кимнинг кўзлари тасвирланган?

Шундай қилиб, турли ирқларга мансуб кўзларни таҳлил этиш натижасида ҳозирги инсоният ягона Тибет илдизидан келиб чиққан, деган хулосага келдик. Бироқ шу ўринда табиий савол туғилади: дастлабки инсонни ким яратган? Ҳозирги инсониятнинг момокалони ва бобокалони ким?

Баъзи бир олимлар инсоннинг бирламчи манбаи Қор одам деб ҳисоблашади. Афтидан, олов бўлмаса, тутун бўлмайди, Қор одам, ҳар қалай, мавжуд бўлса керак. Кўпгина халқларда Қор одам ҳақида ривоятлар мавжуд. Уларни Тибетда “йети”, Ёқутистонда “чучуна” деб аташади.

Ҳар бир маълумотли одам атлантлар ҳақидаги ривоятларни эшитган. Улар ер юзида жуда қадим замонларда яшаб ўтишган.

Махсус адабиётларда (Блаватская, шарқ динлари ва бошқалар) айтилишича, курраи заминда бизга қадар бир қанча тамаддунлар ўтган. Уларнинг ривожланиш даражаси бизникидан анча юқори бўлган. Эҳтимол, глобал ҳалокатлардан нобуд бўлган атлантлар ҳозирги инсониятнинг куртагидир?

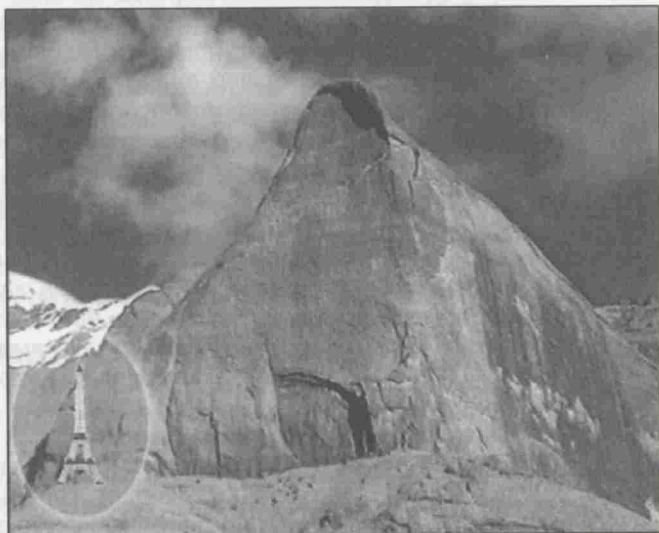
Эҳтимол, инсониятнинг Тибетдан келиб чиққани ҳақидаги гап-сўзларга Шамбала ҳам дахлдордир.

Эҳтимол, Худо инсоннинг руҳини жипслаштириш йули билан яратганини тасдиқловчи динлар ҳақдир. Афтидан, инсон тарихий тараққиёт давомида пояма-поя ҳар хил тамаддунлардан ўтиб, ҳозирги замонларга етиб келган.

Модомики, биз бу муаммони тадқиқ қилишни кўзлардан бошлаган эканмиз, деб ўйладим мен, бу ишни бундан кейин ҳам давом эттирмак керак.

Демак, образли қилиб айтганда, статистик ўртача кўз Тибетда тажассум топади. Бу Тибет ирқи анатомиясининг бир кўриниши ҳам бўлиши мумкинми? Шу билан бирга, эҳтимол, масаланинг моҳияти бундан кўра сирлироқ ва теранроқдир.

Эҳтимол, қадимги одамлар офтальмогеометриядан хабардор бўлгандир ва Тибетда ўз кўзлари тўғрисида ўзлари билганларини қандайдир шаклда битиб қолдиргандир? Шуларга қараб уларнинг қиёфасини тиклаш мумкиндир?

Кайлас тоғидаги Шамбалага олиб борадиган гор

Эҳтимол, статистик ўртача кўз инсониятнинг асосий масаласи бўлмиш “Биз кимдан тарқалганмиз?” деган саволга жавоб топишда муҳим калит вазифасини ўташи мумкин.

Бундай кўпдан-кўп “эҳтимол”лар илмий қизиқишимизни қаноатлантирмасди. Далиллар кидирмоқ керак эди.

Менинг дўстим ва сафдошим Валерий Лобанков Тибетга жўнаётган эди. У Ҳимолай тоғларидан бирини забт этишни ният қилганди. Жўнаб кетиши олдидан мен унга: “Менга қара, Валера, Тибетга борганингда разм солгин-чи, эҳтимол, эҳром ва ибодатхоналарда кўзларнинг бирон тасвири мавжуддир. Ўзинг биласан, шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламайди, ҳар ҳолда, инсониятнинг статистик ўртача кўзи Тибетга тўғри келди”, дедим.

Бир ойдан кейин Лобанов Тибетдан қайтиб келди ва ўша заҳоти менга кўнғироқ қилиб, бундай деди:

— Жуда ажойиб бўлди-ку! Сен ҳақ бўлиб чиқдинг, Эрнст!

— Хўш, нима бўлди?

— Тибет ибодатхоналарининг “ташрифнома”си ҳақидаги гап сира қулоғингга чалинганмиди?

— Йўқ, бу нима дегани? Мен ҳеч қачон Тибетда бўлган эмасман.

— Ҳар битта тибет ибодатхонаси ўзининг ташрифномаси сифатида жуда катта ва ғаройиб кўз тасвирига эга. Улар сенга шундай тикиладика, ўзингни гўё бутун ибодатхона сенга тикилиб тургандек ҳис этасан.

— Улар қанақа кўзлар?

— Одамларникига ўхшамайдиган ғаройиб кўзлар. Яна шуниси қизиқки, уларда биз офтальмогеометрик усул билан тадқиқ қилган юзнинг қисми тасвирланган. Во ажаб, бир-бирига шунчалик тўғри келиши мумкин экан-да? Шунақаси ҳам бўлар экан-да? Мен уларни кўрганда ўзимни йўқотиб қўйдим. Биз одамлар орқали ўрганган офтальмогеометрик ўлчамлар унда мавжуд, лекин бу кўзлар барибир бошқа кўзлар эди.

— Ажабо! — деб мен ҳам ҳайратда қолдим.

— Қолаверса, ҳар бир тибет ибодатхонаси шу кўзларга эга. Улар жуда катта. Ҳар бири деворнинг ярмини эгаллайди. Чиндан-да, кимлардир бу кўзларни муқаддас кўзлар сифатида тасвирлаб қолдирганга ўхшайди. Дунёнинг ҳеч қайси жойида бунақа нарса йўқ. Жаҳондаги бирорта ибодатхона кўзнинг тасвирига эга эмас. Ўртача статистик кўзлар фақат у ерда, Тибетда мавжуд.

— Сен ламалардан бу кўзлар кимники эканини суриштирдингми?

— Албатта. Бироқ паст рутбали ламалар бу кўзлар Буддаларники эканини айтишди. Юқори рутбали бошқа ламалар ҳеч нарса демай жим туришди. Юқори рутбали ламалардан ҳар қанча сўраб-суриштирмай, барибир ҳеч нарса айтишмади ёки юзини тескари буришди. Бу кўзларнинг сири улар учун жуда катта аҳамиятга эгаллиги сезилиб турарди. Бу кўзлар алланечук ўта принципиал аҳамиятга эга бўлса керак, — деди Лобанков.

— Сен уларнинг суратини олдингми?

— Бўлмаса-чи! Ҳатто тасвирини видеокамерага ҳам туширдим.

Ўша куннинг ўзида Лобанков билан ғаройиб кўзлар тасвирини компьютерга киритдик ва уларни офтальмогеометрик меъёрлар бўйича схемалаштирдик. Биз кўзлари ибодатхона деворида тасвирланган одам-

нинг қиёфасини яратишга ҳаракат қилдик. Мен бу ўринда қуйидагиларни таъкидлашни истардим.

Биринчидан, қаншарнинг (кўзларнинг ўртасидаги бўртмачок) йўқлиги кўзга ташланади. Одатдаги кўзлар ўртасида ҳаммиша шундай қаншар бор. Қаншарнинг йўқлиги нимадан далолат беради?

Маълумки, ҳозирги одамларда қаншар кўриш майдонининг бир қисмини ички томондан қисиб туради. Ташқаридан кўриш майдони 80-85 фоизни ташкил қилади, ичкаридан эса у 30-35 фоиз бўлади. Шунинг учун ҳозирги одамлар 35-45 фоиздан ортмайдиган бинокуляр кўзга эга. Қаншар туфайли одамларда содир бўладиган бундай ноқулайлик кундузги ёруғликда билинмайди, кўпроқ сунъий ёруғликда сезилади. Лекин у қизил чироқ ёруғида нарсаларни аниқ кўришга янада кўпроқ халақит беради. Мабодо шу қаншар бўлмаса, одамлар нарсаларни фақат 80-90 фоиз кенгликда кўра олади. Бу эса уларга қизил нурлар ёруғида яхшироқ кўришга ёрдам беради.

Ёки бундай гаройиб кўзларнинг эгалари қизил нурлар шароитида яшаганмикан?

Шунда мен Нострадамуснинг китобини кўриб чиқдим. У атлантларнинг қадимги тамаддуни одамлари қонга ўхшаган қип-қизил ранглар бағрида яшаганини айтади. Ўшанда осмон қип-қизил, дарахтлар лов-лов ёниб турганга ўхшар экан. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, тибет ибодатхоналарида афсонавий атлантларнинг қадимий тамаддунларидаги одамларнинг кўзлари тасвирланган. Ҳозир эса осмон лажвард рангда. Бизнинг кўзларимиз эса мовий рангларга мослашган. Менинг назаримда, меҳвари ўзгарса, бу ҳол осмон рангига таъсир кўрсатади.

Мен Нострадамуснинг китобида яна шуни ўқидимки, атлантларни ҳалок этган глобал фалокатлар натижасида ер юзининг манзараси ўзгарган, кутблар ҳам жойини ўзгартирган. Иккинчидан, қовоқларнинг тузилишига қараб хулоса чиқарганда, атлантлар сув остида ҳам бемалол яшай олиши мумкин бўлган.

Нострадамуснинг китобида яна атлантларнинг ўша даврларда беҳисоб бўлган оролларда яшагани ҳақида ўқидим. Сув ости уларнинг экин майдонлари бўлган. Бу майдонларда атлантлар денгиз тубида етиштириладиган маҳсулотлар экишган. Бинобарин, уларнинг ярим умри сув остида ўтган. Бундан яна бир хулоса келиб чиқади, атлантларнинг кўкрак қафаси катта бўлган ва улар сув остида кўпроқ вақт туришга имкон берадиган даражада чуқур нафас олган.

Учинчидан, ибодатхонадаги суратда буруннинг ўртасида бурамасимон нарса тасвирланган. Бу уларнинг сув остида бемалол нафас олишига хизмат қилган клапан бўлиши мумкин. Ҳозир дельфинларнинг тумшугида шундай органлар бор.

Тўртинчидан, ибодатхоналардаги бу кўзларнинг тасвирида кўз ўртасида бироз юқорида томчисимон доғ бор. Бу доғ ҳинд аёлларининг пардоз қилганда қошлари ўртасига қўядиган қизил холига ўхшайди. Афтидан, бу доғ учинчи кўз ўрнини акс эттирса керак.

Қадим-қадимларда одамларнинг учинчи кўзи бўлгани маълум. Эмбриология маълумотлари шундан далолат беради. Ҳозирги замон кишиларида у нарса қолдиқ сифатида мавжуд. "Учинчи кўз" инсон биоэнергиясининг органи ҳисобланган. Ривоятларда айтилишича, бу кўз

мўъжизалар яратишга қодир бўлган — фикрни узоқ масофаларга узата олган, ернинг тортиш кучига таъсир кўрсатган, кўпгина хасталикларни даволаган. Мен Нострадамуснинг китобида бу тўғрида ҳам маълумот топдим. У афсонавий атлантлар “учинчи кўз” орқали юбориладиган ички кудрат воситасида жуда оғир буюмларни ҳам кўтара олгани ва нигоҳлари билан жуда катта иморатлар қуришга қодир бўлгани ҳақида айтган.

Шу фикрлар асосида биз бир илмий фаразни олдинга сурдик. Бу фаразга кўра, тибет ибодатхоналарида атлантларнинг, яъни қадимги тамаддун одамининг кўзлари тасвирланган. Бу кўзларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, атлантлар алп қоматли, баланд бўйли бўлган, умрининг ярмини сув остида ўтказган ва хўжалик фаолиятида “учинчи кўз”нинг кучидан фойдаланган.

Ананта Кришна

Бу хулосаларга биз гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай юрар эдик. Ананта Кришна бизнинг ишончимизни мустаҳкамлайдиган гаплар айтди. Биз у билан 1995 йил Қиримда бўлган конференцияда учрашдик. Бу конференция “Экологиянинг фундаментал асослари ва инсоннинг руҳий саломатлиги” деган ўзига хос қизиқарли мавзуга бағишланган эди. Бу конференцияга “параилм” деб аталадиган соҳанинг вакиллари йиғилган эди. Улар жодугарлар, кўзбоғлағичлар, экстрасенслар, алвастилар ва яна фавқулудда қобилиятга эга бўлган одамлар эди. Булардан ташқари, кўпгина мамлакатлардан жиддий олимлар ҳам келган эди.

Бу конференцияда мен ҳам маъруза қилдим. Расмлар орқали тадқиқотларимнинг мазмунини айтиб бердим. Айниқса, “Биз нима учун бир-биримизнинг кўзимизга қараймиз?” деган масалага алоҳида урғу бердим.

Мен инглиз тилида сўзладим ва ҳар бир жумлани рус тилига таржима қилиб турдим. Шунинг учун залдагилар гапларимни яхши тушунди. Танаффус вақтида ҳиндча кийинган бир одам ёнимга келди-да жуда аниқ ва тушунарли қилиб бундай деди: “Ғарб олими мантиқ ёрдамида Шарқнинг энг муҳим сирларидан бирини ечишга шунчалик яқин келди, деб зинҳор ўйламаган эдим”.

— Тибет ибодатхоналаридаги кўзлар тасвири сири Шарқнинг энг асосий сирими? — деб сўрадим мен.

— Унчалик эмас. Бу кўпгина сирлардан бири, холос. Шунда ҳам энг асосийси эмас, — деб жавоб берди ҳиндча кийимдаги одам.

— Асосий сир нимада бўлмаса? — деб сўрадим мен.

— Сиз тибет ламаларининг сирлари ҳақида эшитганмисиз? — деб саволимга савол билан жавоб берди у.

— Эшитишга эшитганман, лекин бундан ортиқ ҳеч нарса билмайман.

— Сирнинг сирлиги ҳам шунда-да. Бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса билмаслиги керак.

— Сизнинг исмингиз нима?

— Мен — уста Ананта Кришнаман.

Биз кейинчалик меҳмонхонада яна учрашдик.

— “Уста” сўзини қандай тушунмоқ керак? — деб сўрадим мен ундан.

— “Усталар” бу Шарқдаги диний арбобларнинг алоҳида тоифасига қирадиганлар. Улар баъзи бир сирлардан воқифдир.

- Қандай сирлар? Айтақолинг энди.
- Қадимларнинг сирлари у.....
- Сиз бу тўғрида бирор нарса айта оласизми?
- Сиз Блаватскаянинг “Махфий таълимот” китобини ўқимаган кўринасиз?

— Йўқ.

— Сиз — руслар бахтли одамларсиз. Сизнинг мамлакатингизда дунёнинг энг ориф одами Блаватская туғилган. Бу китобдан сиз қадимги одамларнинг кўплаб сирларидан воқиф бўлишингиз мумкин. Лекин бу китобда ёзилган нарсаларни тушуниш қийин. Унда алоҳида илоҳий мантиқ мавжуд. Бироқ сиз Шарқ мантигини чуқур ўргансангиз, Шарқнинг қадимий билимларини ўзлаштирсангиз, Блаватскаяни тушунишингиз мумкин бўлади.

— Эҳтимол, ошкора баҳс олиб борганимиз тузукдир? — дедим мен.

— Майли, уриниб кўрайлик. Лекин Сиз Шарқни етарли даражада билмасангиз керак. Сиз, ҳар ҳолда, ғарб олимисиз, — деди Ананта Кришна.

— Сиз қадимият ҳақидаги Шарқ илмларининг моҳиятини қисқача қилиб тушунтириб беролмайсизми?

— Тушунтириб бера оламан, албатта.

Гапимиз шу ерга етганда, Ананта Кришна бир нутқ сўзлади. Унинг нутқида “эзгулик”, “муҳаббат”, “шафқат”, “изтироб”, “ёвузлик” каби сўзлар қалашиб кетган эди. Мен улардан ҳеч нарса тушунолмадим. Мен унинг гапидаги мантиқни илиб олиш учун одоб билан бошимни қимирлатиб турдим, лекин бундан ҳеч нарса чиқмади. Мен Ананта Кришна керакли бир гап айтаётганига ишонар эдим. Лекин “муҳаббат”, “эзгулик”, “ёвузлик” сўзларини жўн тушунишим масала моҳиятини англашга ҳалақит берар эди. Мен гапни ўзим тушунадиган ғарб услубига бурдим.

— Айтинг-чи, жаноб Кришна, тибет ибодатхоналарида тасвирланган кўзларни тўғри таҳлил қилганманми?

— Ҳа, тўғри таҳлил қилгансиз.

— Бу кўзлар атлантларнинг кўзларими?

— Биз қадимги одамларни бошқача атаймиз.

— Булар кимнинг кўзлари бўлсайкин? — деб ижикилаб сўрашда давом этдим мен...

— Бурун ўрнидаги бурама нафақат нафас олишга ёрдам берган. У айни чокда овоз чиқарадиган аъзодир, — деб гапни бошқа томонга бурди Ананта Кришна.

— Улар димоғдан гапирганми ёки томоғданми?

— Улар ультратовушдан тортиб инфрақизил тўлқинларгача бўлган жуда кенг кўламда гаплашган. Шунинг учун ҳам уларнинг нутқи бизникига қараганда жуда бой ва мазмундор бўлган. Улар, шунингдек, телепатия тилидан ҳам фойдалана олган. Уларнинг каллалари катта эди. Овқатлардан эса фақат юмшоқларини истеъмол қилганлар. Улар иккита асосий товушни “So” ва “Hm”ни муқаддас билиб, сақлаб қолишган ва “SoHm” қонунлари асосида ҳаёт кечиришган.

— “SoHm” дегани нима? Нима учун бу товушлар энг муҳим товушлар ҳисобланган?

— Сиз, ҳойнаҳой, “SoHm”нинг нималигини тушунишингиз қийин бўлса керак. Бу бутун бошли бир фалсафа, — деб жавоб берди Ананта Кришна.

Шамбаладаги афсонавий “қўриқчи”

Мен Ананта Кришнадан яна турли нарсаларни сўрадим, лекин англадимки, у тўлиқ жавоб бермаяпти. Мен ўзим ҳам кўп нарсани тушунишга қийналдим. У пайтларда қадимий фалсафанинг моҳиятини англамоғим учун ҳали жуда кўп уринишим кераклигини билмаган эдим. Мен ҳали “SoHm”-нинг сўнгги мактубини тўлиқ идрок этмасдим. Унинг кўп қиррали экани ва бизнинг тамаддунимиз тақдирини белгилашдаги ролини англаб етмаган эдим. Менинг ҳамма фикрларим бу товушларнинг ғаройиблиги атрофида ўралашиб қолган эди. У пайтларда мен ҳали ибодатхона деворларида

тасвирланган кўзлар атлантларники деб ўйлаб юрар эдим. Уларнинг янада қадимий ва сирлироқ тамаддун вакиллариники эканини тасаввур ҳам қилолмасдим... Китобни ёзиш жараёнида мен бу хулосага жуда кеч келдим. Шунинг учун китобнинг кўп қисмида кўзлар тасвирини атлантларники деб атаганман. Шу билан бирга, тибет ибодатхоналаридаги кўзлар таҳлилини тугатаётган чоғимдаёқ мени бир масала ёмон қийнаган эди. Қадимги тамаддун вакиллари нисбатан олганда тарихан кейинги даврларда қаёқдан пайдо бўлиб қолган? Ахир уларнинг йўқ бўлиб кетганига анча бўлган-ку?

Қадимий тамаддун одамлари ҳозир Ер юзида сақланиб қолганми?

Бизгача ҳам ер юзида инсоний тамаддунлар бўлгани рост бўлса керак. Улар жуда юксак техник тараққиётга эришган. Ўша тамаддунлар даврида одамларнинг куч-қудратини ёвуз ниятларга сарфлаш жуда хатарли бўлган. Бундай ҳолларда тамаддунлар ўз-ўзини йўқ қилиб юборган. Кейинчалик эски тамаддунлар харобаларида янгилари майдонга келган. Бу ҳол такрор ва такрор давом этаверган.

Фараз қилайлик, ҳозирги пайтда бизнинг тамаддунимиз эришган технократик тараққиёт даврида “супер” давлатлардан биронтаси (АҚШ, Россия) ядро тугмачасини босса, бас, инсоният муқаррар тарзда маҳв бўлади. Музлаган (ядровий қиш фасли бошланади) ва нурланган сайёрада яшаб бўлмай қолади.

Ёвуз ниятларнинг қудрати бениҳоя катта. Ёвуз ниятлар техноген кучларни емириш ва маҳв этишга йўналтиради. Бу эса тамаддуннинг ўз-ўзини маҳв этишига олиб келиши мумкин. Ҳозирча биз эзгу ва ёвуз

кучлар табиатини яхши билмаймиз, лекин, шубҳа йўқки, улар жуда катта ички қувватга эга. Яхшиликка интилиш тараққиётга, ёвузлик ва ҳокимиятга интилиш эса емирилиш ва урушларга олиб келади. Бу бежиз эмас. Шунинг учун ҳам инсоният жамиятининг эзгулик йўлидан ривожланиши принципиал жиҳатдан жуда муҳим аҳамиятга эга ва ҳатто моддий қиммат ҳам касб этади дейиш мумкин.

Менинг фикримча, Япония — маънавий жиҳатдан юксак тараққий этган мамлакатлардан бири (мен у ерда уч марта бўлганман ва буни ўз кўзим билан кўрганман). АҚШ эса маънавий жиҳатдан энг қашшоқ мамлакатлардан бири (мен у ерда ҳам кўп маротаба бўлганман ва бу тўғрида аниқ фикр юрита оламан). Ҳозир Япония жон бошига йилига 35 минг доллар атрофида даромад олади, АҚШнинг даромади эса бор-йўғи 19 минг доллардан иборат. Ҳолбуки, сўнгги жаҳон уруши даврида Япония вайрона ҳолига келтирилган ва оккупация қилинган, АҚШ эса жаҳоннинг асосий сармояларини ўз банкларига йиғиб олган эди. Бундай ҳолларда миллатнинг маънавий қудрати катта роль ўйнаши маълум бўлди.

Наҳотки, инсоният эзгулик ва ёвузлик кураши авжига чиққан палларларда шу қадар омонат тебраниб турибди? Наҳотки, глобал ҳалокатлардан кейин сайёра миқёсида ҳаётнинг давом этишини таъминлайдиган бирон бир ишончли кафолат бўлмаса? Наҳотки, ҳалокатдан кейин бу заминдаги тамаддунлар яратган моддий ва маънавий бойликлар изсиз йўқолиб кетса?

Мантиқан олганда, бундай бўлиши мумкин эмас: Ер юзида глобал ҳалокатлар юз берган тақдирда ҳаётнинг давом этишини кафолатлайдиган воситалар мавжуд бўлиши керак...

Беихтиёр қадимги тамаддунлар одамларини асраб турувчи бир маскан борлиги ҳақида фикр туғилади. Қадимги одамлар ўша ердан чиқиб келмоғи ва бизнинг орамизда пайдо бўлмоғи мумкин. Бу қандай маскан бўлсайкин? Шамбалами?

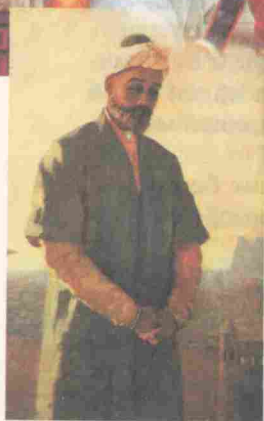
Бу саволларнинг ҳаммаси менга ва дўстларимга тинчлик бермади.

Бу саволларга жавоб топомқ учун биз Ҳимолай тоғлари орқали ўтадиган экспедицияга жўнадик.

У пайтлари биз ҳали экспедициянинг муваффақиятини таъминлашда атлантнинг тахминий сурати асосий аҳамият касб этишини билмас эдик. Ҳолбуки, атлантнинг тасвирини биз ўзимиз Тибет эҳромидаги кўзлар тасвирини таҳлил қилиш асосида яратган эдик.

Шоира ОРИПОВА таржимаси

NAVOIY VA YUNON DONISHMANDLARI

Навоий асарларида кўпгина қадимги юнон донишмандлари зикр этилган. Хусусан, улуғ мутафаккирнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида мазкур мавзу асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Китобнинг пайғамбарлар (набийлар)га бағишланган биринчи қисмида зикр этилган шахслардан Зулқарнайн ва Луқмон у ёки бу даражада юнон тамаддунига бориб тақалади.

Гапни Зулқарнайндан бошлайлик. Ривоятларда ва уларга асосланган бадиий асарларда ҳам Зулқарнайн ва Искандар образлари муайян чалкашликларга сабаб бўлиб келади. Шундай экан, масалага имкон қадар ойдинлик киритиб олиш мақсадга мувофиқ.

Зулқарнайн — Қуръони каримда зикр этилган зот: “(Эй, Муҳаммад), яна сиздан Зулқарнайн ҳақида сўрайдилар. Айтинг: Энди мен сизларга у ҳақдаги хабарни тиловат қилурман. ...” (“Қаҳф” сураси, 83—98-оятлар). Лекин Зулқарнайн пайғамбар мақомига эга бўлганми ё бўлмаганми — аниқ эмас. (“Зулқарнайн” сўзи араб тилида “икки шохли” дегани; бу сифат, одатда, бош кийим — тож ёки дубулғаннинг шакли билан боғланади.)

Македониялик Искандар эса машҳур шоҳ ва саркарда (милоддан олдинги 356-323 й.).

Фотиҳ Искандар — македониялик Искандар вафотидан сўнг Ўрта Ер денгизи атрофидаги минтақа халқлари ривоятларида шаклланган бадиий образ — “Александр ҳақида роман” бош қаҳрамони.

Искандар Зулқарнайн — Фотиҳ Искандар образи асосида мусулмон Шарқи халқларининг оғзаки ва ёзма адабиётида вужудга келган образ. У македониялик Искандардан яна ҳам узоклашган ва анча-мунча шарқона фазилатлар, эртақнамо сифатлар касб этган. Искандар исмига “Зулқарнайн” лақабининг қўшилиши икки йўсинда изоҳланади. Биринчиси кўра, қадимги тангаларда Искандар икки шохли дубулға билан тасвирланган. Иккинчи талқин бўйича, араб халқ оғзаки ижодида фотиҳ Искандар образи Қуръони каримда зикр этилган Зулқарнайн билан қоришиб кетган. Ҳар икки версия ҳам Е.Э.Бертельс томонидан муфассал тадқиқ қилинган.

Хамсанависликдаги Искандар образи кўпроқ сўнгги версиядаги Искандар Зулқарнайнга яқин туради.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида Навоий пайғамбарлар силсиласи ҳақида ҳикоя қилар экан, Зулқарнайннинг пайғамбар мақомига эга бўлиши мумкинлигига ҳам, бўлмаслиги эҳтимолига ҳам далиллар келтиради. Биз учун муҳими шундаки, Навоий мазкур асарида уни Искандар деб атамаган.

Бошқа томондан, Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида бош қаҳрамон **Искандар** бирор марта бўлсин, “Зулқарнайн” дейилмаган. Албатта, бу образ тарихи, юқорида баён қилинганидек, македониялик Искандарга бориб тақалади. Қолаверса, унинг Руму Рус вилоятининг (яъни Болқон яриморлидаги вилоят) ҳукмдори бўлмиш Файлакүснинг ўғли, Арастунинг шогирди эканлиги, Эрон шоҳи Дорога қарши қўшин тортгани, Равшанакка уйлангани каби тафсилотлар македониялик Искандар таржимаи ҳолига оид воқеалар билан устма-уст тушади. Лекин бундан “Садди Искандарий”нинг бош қаҳрамони тарихий шахс — македониялик Искандар, деган хулоса чиқариш асло тўғри бўлмайди.

Навоий дostonни ёзишга киришишдан аввал Македониялик Искандарга доир тарихий манбалар, фотиҳ Искандар

ҳақидаги ривоятлар, хусусан, хамсанавис салафлари дostonларини таҳлил қилиб, уларни Қуръони каримдаги Зулқарнайн билан қиёслаб, маълумотларда зиддиятлар мавжудлигига диққат қилади:

*Ки оламда ики Скандар эмиш
Ки, икиси давронда довар эмиш.*

*Бири улки, Доро била қилди разм,
Бири булки, сад боғлаю этти азм.*

(Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 11-жилд. Т., “Фан”, 1993, 15-боб).

Гарчи Низомий билан Жомий тарихда битта Искандар ўтган деб ҳисоблаган бўлсалар-да, Навоий бу масалада эҳтиётни афзал кўрган ва Зулқарнайн билан македониялик Искандарни бир-бирдан ажратиб тасвирлаган.

Бу ўринда яна шуни эслаб ўтиш жоизки, тарихий манбаларда македониялик Александр I (м.о. 498—454 йй.) ва Александр II (м.о. 369-368 йилги воқеаларда эсланади) исмли шоҳлар ўтган (*M. Grant, The Classical Greeks, Weinenfeld&Nicolson, 1996*). Шу муносабат билан македониялик Искандар “буюк Александр” ёки “Александр III” деб ҳам аталган. Лекин Шарқ олим ва адиблари бу фактдан хабардор бўлгани маълум эмас.

Хуллас, Навоий “Тарихи анбиё ва ҳукамо”да Қуръони карим оятларига таяниб, Зулқарнайнни пайғамбарлар сираида тавсифлаган. “Садди Искандарий” сюжетини қуришда манбаси македониялик Искандар ҳақидаги ривоятларга бориб тақаладиган Шарқ адабиёти ёдгорликларидан қисман фойдаланган, дostonнинг бош образига эса кўпроқ Қуръони каримдаги Зулқарнайнга хос сифатларни сингдирган. Энг муҳими, Искандар образида Навоийнинг адолатли ва маърифатли ҳукмдор ҳақидаги ижтимоий, сиёсий ва фалсафий қарашлари ифодаланган.

Луқмонга келсак, Қуръони каримда, гарчи шу номда алоҳида сура бўлса ҳам, унинг ҳаётига оид тафсилот деярли йўқ ҳисобида, фақат кичик ёшли ўғли бўлга-

ни, солиҳ зот эканлиги ҳамда унга Оллоҳ томонидан ҳикмат ато этилгани ҳақида ўқиймиз.

Шарқ ривоятларида Луқмоннинг табиб бўлгани маълум. Буни эътиборга олиб ҳамда исмнинг ўзагидаги ундошларга қараб, Луқмон образи асосида қадимги юнон табиби ва файласуфи **Алкмеон** (м.о. 5 аср) ётади, деган хулосага келиш мумкин.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо”да Луқмоннинг ирқи қора, ўзи кул бўлгани айтилади. Шунингдек, хўжаси дарё сувини ичишга гаров боғлаб, нард ўйнагани, ютқазиб чорасиз қолганида эса, уни Луқмон донолик билан қийин ҳолатдан чиқариб олгани ҳақида ҳикоя келтирилади. Бу икки тафсилот юнон масалчиси Эзоп (м.о. 6 аср) билан боғлиқ эканлиги яхши маълум.

Шундай қилиб, Навоий асарларидаги Луқмон Қуръони каримдаги шу исми ҳаким, тарихий шахс Алкмеон ва яримафсонавий шахс Эзоп образлари синтездан иборат. (“Маҳбуб ул-қулуб” изоҳида Луқмон Сарахсий исми шайх тилга олинади ва “Унинг дунёдан ўтган чоғида Абу Саид Абулхайр ва Абулфазл Ҳасанлар тепасида бўлган эди” деган Жомийнинг сўзлари келтирилади. Кўриниб турибдики, Луқмон Сарахсийнинг на Қуръони каримдаги ва на “Тарихи анбиё ва ҳукамо”даги Луқмонга алоқаси бор. Шунингдек, таниқли исломшунос М. Пиотровский Фарб олимларининг Луқмонни “Таврот”да тилга олинадиган Валаам деб қарашларини танқид қилади ва бобиллик донишманд Ахикара билан боғлайди. Бизнингча, бу талқин ҳам мунозарали.)

Навоий асарларида тилга олинган **Хурмус** тимсоли мифология билан боғланади.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо”да у ҳақда маълумот берилмаган, аммо “Садди Искандарий”нинг бир неча бобида бошқа юнон донишмандлари билан бир қаторда тилга олинади.

Қадимги Греция тарихида исми Хурмусга ўхшаш реал шахс бўлгани маълум эмас, лекин Ҳермес исми маъбуд ҳақида ривоятлар кенг тарқалган. Кейин-

чалик у Қадимги Миср маъбудларидан бири Тот билан қўшилиб, алхимия ва сеҳр илоҳи Гермес Трисмегистга (Қадимги Рим афсоналарида — Меркурий) айланган. Навоий зикр этадиган Хурмус одатда шу образ билан боғланади.

Шу билан бирга, Сиракуза шаҳрида Гермий (м.о. 430—367 йй.) исми тарихчи яшаб ўтгани маълум. Навоий у ҳақда маълумотга эга бўлган бўлиши истисно эмас. У ҳолда Хурмус айнан шу тарихий шахс образи бўлиши керак. (Донишмандлигидан ташқари Гермий исмининг юнонча талаффузи Хурмес ҳам Гермесга қараганда яқинроқ.)

“Садди Искандарий”да, табиийки, Хурмус донишманд сифатида тасвирланади. Масалан,

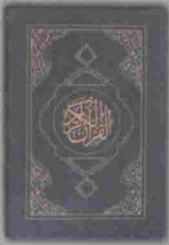
*Чу Букрот ҳарфиға итмом эди,
Дур бирла донанда Хурмус деди.*

Бундан ташқари, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”да юнон уламоларидан яна ўнтачи зикр этилган.

Фишоғурс ҳаким — “Пифагор теоремаси” билан машҳур юнон файласуфи ва математиги Пифагор (м.о. 570—500 йй.). Шарқ олимлари илмий асарларида кўпроқ Фисоғурс шаклида ёзилади. Навоий уни Луқмоннинг шогирди дейди ва бу тарихий ҳақиқатга яқин. Фақат Навоий фойдаланган китобларда устоз ва шогирднинг ўрни алмашиб қолган бўлиши мумкин — Пифагорнинг кексалик пайтида Алкмеон ҳали ёш бўлгани Платон томонидан қайд этилган.

Навоийнинг Фисоғурс хусусида “Муסיқий илми возеъидур. Андин бурун бу фанни тадвин қилғон киши маълум эмас” деган сўзлари Пифагор тўғрисидаги тарихий маълумотларга мувофиқ — муסיқий пардалар нисбатлари ҳақидаги таълимот (гармония)га Пифагор илмий мактабида асос солингани яхши маълум.

Икки оғиз Пифагорнинг Фисоғурсга айлангани тўғрисида. Араб тилида “п” товуши бўлмагани учун, у бир ўринда “ф”, бошқа ўринда “б” ҳарфи билан ифодаланган. “Пифагор” сўзидаги учинчи

Қуръони карим:
Зулқарнайн

Навоий, «Тарихи анбиё ва ҳукамо»:
Зулқарнайн

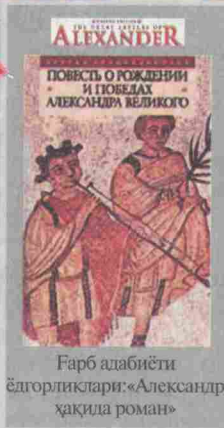
Тарихий манбалар:
Македониялик
Искандар

Навоийнинг фалсафий
қарашлари

Навоий,
«Салди Искандарий»:
Искандар

Ғарб адабиёти
ёдгорликлари: «Александр
ҳақида роман»

Шарқ адабиёти
ёдгорликлари: Искандар
Зулқарнайн

- — образнинг асосий манбаи
- — образнинг табиатига таъсир
- — сюжетга таъсир

Навоий асарларидаги Зулқарнайн ва Искандар тимсолларининг манбалари

харф аслида “ф” билан “с” орасидаги θ (тета ёки фита) товушидан иборат, унга инглиз тилидаги жарангсиз th товуши айнан мос келади. Араб тилида эса талаффузи жиҳатидан энг яқин товуш — се. Ниҳоят, араб имлосида “г” ҳарфи бўлмагани учун, у одатда “гайн”, баъзан эса “жим” билан алмаштирилган.

Шунигингдек, македониялик Искандарнинг отаси Филипп II исмининг дастлабки арабча варианты “Филиффус” даги (фе) (“қоф”) га айланиб (“фе” устидаги ташдид белгиси ҳам нуқта деб ўқилгани оқибати бўлса керак), “Файлакус” кўринишига кирган.

Жомосб ҳаким. Навоий китобида у ҳақда “Нужум илмида ғариб аҳкоми бор. Ўз замонидин сўнгра уч минг йилгача келур ишларни ҳукм қилибдур” деган маълумот келтиради. Айрим манбаларда Жомосб — юнон астрономи Гиппарх (м.о. 180—125 йй.) деб ҳисобланади. Лекин “Жомоспнома” муаллифи деб ҳисобландиган қадимги форс астрологи Жомосп кўзда тутилгани ҳақиқатга кўпроқ мувофиқ келади.

Букрот ҳаким — одатда қадимги юнон табиби Иппократ (Косслик Гиппократ, м.о. 460—360 йй.) деб ҳисобланади. “Тарихи анбиё ва ҳукамо” да у ҳақда “атиббо қошида ғоят мўътабардур” дейилган. “Врач қасамёди”нинг матни унга нисбат берилгани учун исми ҳозирда ҳам машҳур.

Навоий уни “Фишоғурснинг шогирдидур” дейди. Лекин табиб Иппократдан бошқа математик Иппократ (Хиосслик Гиппократ, м.о. 5 аср) ҳам машҳур бўлган. Манбаларда бу икки тарихий шахс бирлашиб кетган бўлса керак. Яшаган даври ва илмий соҳасига кўра математик Иппократ Пифагорга яқинроқ туради. Табиб Иппократ эса Пифагордан бир аср кейин яшаган.

Букротис ҳаким — бу исми кимга нисбат беришни аниқлай олмадик. Навоий уни “Букрот шогирдларидиндур” дейдию бошқа маълумот бермайди. Аслида Иппократ юнон тилида “Иппократес” тарзида ёзилган. Чамаси, Навоий қадимги Юнонистонда Иппократ исми икки-

та олим яшаганини билгану бунга урғу бериш мақсадида, бирини “Букрот”, иккинчисини “Букротис” деб атаган бўлиши мумкин.

Сукрот ҳаким — мунозарасиз машҳур юнон файласуфи Сократ (м.о. 469—399 йй.).

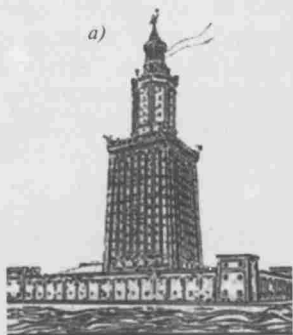
Афлотун ҳаким — машҳур файласуф Платон (м.о. 429—348 йй.). Аристотель билан бирга Шарқ фалсафасига катта таъсир этган. Навоий уни “Сукротнинг шогирдидур” дейди. Бу тарихий фактга мувофиқ. Арузда вазн тақозоси билан Филотун шаклида ҳам ёзилади.

Аристотелис ҳаким — Шарқда “устоди аввал” дея эъзозланган файласуф Аристотель (м.о. 384—322 йй.). “Тарихи анбиё ва ҳукамо” да “Афлотуннинг шогирдидур” дейилган. Бу фикр тарихий ҳақиқатга қисман мувофиқ келади. Чунки манбаларга кўра, Аристотель Платондан дарс олган бўлса-да, аммо фалсафада Платон таълимотига танқидий қараган ва унга муайян даражада қарама-қарши таълимотга асос солган.

Аристотелга нисбатан, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём сингари, Навоийнинг ҳам алоҳида ихлоси асарларидан яққол сезилиб туради.

Шарқда Аристотель “Арасту” деб аталган. “Садди Искандарий” достони давомида ҳам унинг исми фақат шу шаклда такрорланади. “Тарихи анбиё ва ҳукамо” да эса Навоий уни “Аристотелис” деб ёзган. Бундан шундай хулоса чиқади: юнон файласуфлари ҳақидаги маълумотларни йиғишда Навоий адабий-бадий манбалар билан чекланмаган. Балки юнон манбаларини бевосита аслиятда ўқиган Шарқ олимлари асарларини ҳам мутолаа қилган. Масалан, Беруний, Умар Хайём “устоди аввал” исмини айнан “Аристотилус” ёки “Аристугалис” шаклида ёзган.

Балинос ҳаким. Қадимги юнон ёдгорликларида Аполлоний номи кўп учрайди. Шарқшунос Л.Климович бу олимни э.к. биринчи асрда яшаган Тианалик Аполлоний деб ҳисоблайди. Лекин у файласуф сифатида эмас, кўпроқ воиз сифатида танилган. Бошқа бир машҳур

Фарос маёғи: а) қайта тикланган кўриниши;
б) тангаларда акс эттирилган шакли.

юнон олими — математик Пергалик Аполлоний (м.о. 260—170 йй.). Бизнингча, Навоий “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида айнан мана шу олимни назарда тутган. Бундай хулосага Балинос ҳақидаги мана бу тафсилот асос беради: “Искандария минораси тилисминиким, фаранг аҳли қилғон, анда кўринур эрди, Балинос ясаб эрди”. Ҳақиқатан, Пергалик Аполлоний конус кесимлари ҳақидаги асари билан машҳур. Умар Хайём алгебрага оид рисоласида унинг исмини “Абулунийус” тарзида ёзган.

Қадимги дунёнинг етти мўъжизасидан бири — Фарос оролидаги (ҳозирги Мисрдаги Искандария шаҳри соҳилида) баланд маёқ минораси архитектор Книдлик Сострат (м.о. 3 аср) раҳбарлигида қурилгани маълум. Бу маёқнинг ёруғи олис-олислардан ҳам кўриниши учун унга параболик кўзгу — прожектор ўрнатилгани ҳақида маълумот сақланган. Прожектор эса параболанинг мана бу хосасига асосланади: параболик кўзгу фокусидан чикувчи нурлар кўзгуда аклангач, бир йўналишда — парабола ўқига параллел тарзда тарқалади. Параболик кўзгунинг бу хосаси эса айнан Аполлонийнинг “Конус кесимлари” китобида исботланган (*Apollonios of Perga. Treatise on conic sections. New York. 1961*). Ҳозир параболик антенналарда бу хосса акс йўналишда — телескоп тарзида ишлайди: олис манбадан келадиган параллел нурлар параболик кўзгу сиртида акс этгач, унинг фокусига жойланган қабул қилиш мосламасига йиғилади.

Юнон илм-фани тарихига оид китоблардан Искандария маёғини қуришда Аполлоний иштирок этгани ҳақида маълумот учратмадик. Аммо у яшаган давр ҳам, унинг оптикани яхши билгани ҳам Навоий фикрига батамом мувофиқ. Ҳарқалай, шоир бирор манбадан бу ҳақда ўқигани аниқ. Шундай экан, Аполлоний таржимаи ҳоли ва Искандария маёғи билан боғлиқ мазкур тафсилот юртимиздаги қўлёзмалар жамғармаларида сақланаётган Шарқ олимлари асарларидан топилиши мумкин.

Жолинус ҳаким. Навоий бу донишмандга нисбат берилган бир ҳикматни келтиради. Унинг мазмуни: “Кўпроқ руҳ беморлиги ҳақида андуҳ чекмак лозим. Бир беморнинг иштаҳаси жойидаки, бу руҳининг хотиржамлигидан аломатдир. Иккинчи одамнинг тани соғлому, аммо руҳи безовталиги сабабли иштаҳаси бўлмас. Бундай вазиятда биринчисининг ҳолати иккинчисиникидан яхшироқ, чунки руҳи соғломнинг тани ҳам соғая боради, руҳнинг соғлом эмаслиги эса тан сихатлигига салбий таъсир қилади”.

Агар бу ҳикмат тиб олимининг фикри деб қаралса, Навоий “Жолинус” деганда ҳакимни назарда тутган бўлади. Шунга асосланиб, мумтоз адабиёт изоҳларида Жолинус одатда Клавдий Гален (130—200 йй.) деб ҳисобланади. Агар бу факт ўринли бўлса, Гален Навоий асарларида учрайдиган Рим тамаддунига мансуб ягона донишманд бўлиб чиқади. Лекин айнан шу ҳол шубҳага ўрин қолдиради. “Тарихи анбиё ва ҳукамо”да кел-

тирилган ҳикматни моҳиятан фалсафага оид дейиш мумкин. Зеро, табиблар ҳарқалай, биринчи навбатда тан саломатлиги учун масъулдирлар. Агар Жолинус файласуф дейилса, у яна бир атоқли юнон олими, “етти донишманд”дан бири Солон (м.о. 638-558) бўлиб чиқиши эҳтимоли катта (исмининг юнонча талаффузи — Соленос).

Батлимус ҳаким — юнон астрономи Клавдий Птолемей (м.к. 170 йили вафот этган). Унинг “Алмагест”, арабча талаффузда “Алмажистий” китобида оламнинг тузилиши геоцентрик система асосида баён қилинган. Бу таълимотга кўра, Ер — оламнинг маркази, етти “сайёра” — Ой, Аторуд (Меркурий), Зухра (Венера), Куёш, Миррих (Марс), Муштарий (Юпитер) ва Зухал (Сатурн) Ер атрофида айланади, сайёралар эса ташқаридан сфера билан ўралган бўлиб, унга кўзғалмас юлдузлар бириктирилган. (Уран, Нептун ва Плутон фақат телескоп воситасидагина кўрингани учун улар юнон ва Шарқ астрономларига маълум бўлмаган.)

Навоий асарларидан оламнинг мана шу картинасига асосланган бадий тасвирлар, мажозий образлар кенг ўрин олган. Айтиш мумкинки, “етти сайёра”, “саккиз осмон” — шоирнинг сеvimли мотивларидан бўлган. Бу бесабаб эмас, албатта. Куёш, Ой ва Венерадан бошқа сайёралар юлдузлар осмонида алоҳида ажралиб турмайди — уларни фақат маҳсус кузатув йўли билангина бошқа (“кўзғалмас”) юлдузлардан фарқлаш мумкин. Меркурий, Венера билан Марс сайёра эканлигини — улар юлдузларга нисбатан жойини ўзгартириб туришини пайқаш учун бир неча кунлик кузатиш кифоя, аммо Юпитер ва Сатурн сайёралигига ишонч ҳосил қилиш учун бир неча ой давомида фаол кузатув лозим.

Албатта, шоир табиат ҳодисаларини кўрмай туриб ҳам, улар ҳақида эшитиш билан кифояланиб, ижодда фойдаланавриши мумкин. Лекин Навоий ижодига нисбатан бундай фикрни тўғри деб бўлмади — у бу мавзуда шу қадар “кўп ва ҳўб” ёзганки, Птолемей таълимотини

астойдил ўрганмаган, жумладан, сайёралар осмонда “сайр” қилиб юришини ўз кўзи билан кузатмаган шоир “етти сайёра” ҳақида бу қадар завқ ва илҳом билан ижод қилишини изоҳлаш маҳол.

Навоий Самарқандда яшаган даврида Улуғбек мадрасасини зиёрат қилган, албатта, унинг маҳобатидан таъсирлангани кейинчалик “Фарҳод ва Ширин” достонидаги машҳур байтларда акс этган. Ҳусайн Бойқаронинг тахтга ўтиришига бағишланган “Ҳилолия” қасидаси бошдан оёқ “астрономик мавзуда” ёзилган, табиийки, унинг мотиви ҳам шоир Самарқанддалигида тугилган.

Птолемей — Батлимус билан “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида тилга олинган юнон донишмандлари рўйхати тугайди. Бу рўйхатда олимлар ҳақида ҳикоялар улар яшаган даврлари бўйича деярли хронологик тартибда баён қилинган эътиборга молик.

Навоий билган юнон донишмандлари “рўйхати” шу билан тугамайди — “Сади Искандарий”да давом этади.

Накумоҳис — қадимги юнон ҳакими Никомах, Аристотелнинг отаси. Навоий бу фактни яхши билган:

*Накумоҳис олинда дастур эди
Ки, ҳикматқа оламда машҳур эди...*

*Назар чобукин чун қилиб тезбин,
Бўлуб нозири важҳи айнул-яқин.*

*Киши йўқ билик ичра монанд анга,
Арастуйи фарзона фарзанд анга.*

Шу байтлар асосида бўлса керак, Навоий асарларининг мукамал тўпламида Накумоҳис — македониялик Искандарнинг отаси Филиппнинг вазири, дея изоҳ берилган. Тарихий манбаларда Никомах Македониянинг бошқа подшоҳи Аманта III саройида хизмат қилгани, Аристотелнинг болалик даврида вафот этиб кетгани қайд этилади.

Волис — юнон фанининг асосчиси, юнонларнинг “етти донишманд”идан энг каттаси бўлмиш Милетлик Фалес (м.о.

Оқшом осмонида собит юлдузлар ва сайёралар (2003 йил, май)

624-548 йй.). Фалсафа билан бир пайтда математика ривожига ҳам катта ҳисса қўшган — тарихда биринчи бўлиб теоремалар исботлаган. У Навоий дostonида Искандарга яқин донишмандлардан бири сифатида таърифланади:

*Бор эди жанобида беш юз ҳаким,
Алардин ўни кеча-кундуз надим:*

*Филотун, Арасту, Балинос ҳам,
Яна Аршимидус, Шаминос ҳам,*

*Килинмуну Волису Фарфурнус
Ки Сукроту Хурмус каби хокбўс.*

Фарфунюс — “Садди Искандарий”-да Искандар атрофидаги донишмандлардан яна бири. Унинг исми дostonда бир неча марта тилга олинади:

*Яқинроқ тутуб ҳикмат аҳли жулус,
Филотун, Арастую Фарфунийус.*

*Чу Хурмус деди сўз, бўлуб хокбўс,
Равон бошлади нукта Фарфунийус.*

Бу донишманд ҳақида Навоий бошқа маълумот бермагани учун, унинг юнонча исмини тиклаш мушкул. Исмидаги ундош товушлар ПРФН ёки ФРФРН бўлган тарихий шахс учрамайди. Талаффуз жиҳатидан исми энг яқин келадиган олимлар — Парменид (м.о. 5 аср) ва Порфирий (м.к. 233-304). Ҳар иккиси ҳам файласуф бўлган. Парменид “мантиқ илмининг отаси” ҳисобланади. Платоннинг “Парменид” асари унга бағишланган. Порфирий эса Аристотель асарларига шарҳлари ҳамда Пифагор ҳаётига оид рисоласи билан танилган.

Люциан Климович Фарфунюснинг прототиби Порфирий деб ҳисоблайди (“Садди Искандарий”нинг русча нашрига сўзбоши, “Художественная литература”, 1970). Гап шундаки, “Садди Искандарий” нашрларида бу донишманд

исми бир ўринда Фарфурнус, бошқа ўринларда эса Фарфунюс тарзида ёзилган. Агар бу хаттот ва ноширларнинг хатоси бўлмаса, Навоийнинг юнон илму фани соҳасидаги билимларининг қамровига асосланиб шундай хулосага келиш мумкин: Фарфурнус — Порфирий, Фарфунюс эса Парменид. (Араб ёзувида “м” ва “ф” ҳарфларининг шакли ўхшаш, лекин “р” ўзидан кейинги ҳарфларга уланмай ёзилгани учун “н” билан алмашиб қолиши эҳтимоли жуда кам.)

Аршимидус — шубҳасиз, буюк юнон олими Архимед (м.о. 287—212 й.):

*Филотуну Сукрот ўлуб бир тараф,
Арастую Букрот ўлуб бир тараф,*

*Алар сори Хурмус, Балинос ҳам,
Бу ён Аршимидус тутуб пос ҳам.*

Навоий бу олим ҳақида маълумотга эга бўлгани ҳайратланарли. Негаки, Архимед фалсафа ва астрономия билан шуғулланмаган, математик, механик ва инженер сифатида шуҳрат қозонган. Фан тарихчилари унинг математикага оид ишлари ўз давридан икки минг йил илгарилаб кетганини қайд этишади.

Улуғбек доирасига мансуб олимлар асарларида Архимед тилга олинганини биз учратмадик. Бунинг сабаби тушунарли — Архимед астроном бўлмаган. Навоий унинг номини ўзидан аввал ёзилган бадий ва фалсафий китоблардан ўқиган бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ. Айни пайтда Беруний, Собит ибн Қурра, Умар Хайём, Носириддин Тусий каби Шарқнинг энг йирик математиклари асарларида Архимед чуқур эҳтиром билан тилга олинади. Навоий бевосита бу олимлар асарларини ўқигани ҳақида бир нима дейиш қийин.

Бизнингча, у Архимед, Аполлоний ва бошқа юнон математиклари ҳақидаги маълумотларни XIII асрда яшаб ижод қилган Шамсиддин Муҳаммад ибн Ашраф ас-Самарқандий китоблари орқали олган бўлиши мумкин. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти

қўлёзмалар хазинасида бу олимнинг Эвклид “Негизлар”ига шарҳлари (“Ашкол атаъсис”) мавжуд. Улардан бир нусхаси 1463 йили кўчирилган! Шамсиддин Самарқандий конус кесимлари ҳақида ҳам рисола ёзган — унинг Қозизода Румий (!) томонидан қайта ишланган бир нусхаси Санкт-Петербургда сақланади.

Қилинмун, Шаминос — дostonга кўра, Искандарга яқин донишмандлардан яна иккиси.

Уларнинг юнонча исмлари қандай бўлганини аниқлаш яна ҳам мураккаб. “Садди Искандарий”нинг юқорида тилга олинган русча нашрида Қилинмун — Юнонистон вилояти Спартанинг ҳукмдори Филемон, Шаминос эса Симеон Логофет, дея изоҳ берилган. Лекин бу фаразлар тарихий шарт-шароитга у қадар мувофиқ келмайди.

Қилинмун масаласини олайлик. Филемон деган тарихий шахс машҳур эмас, Навоий фойдаланган манбаларда у ҳақда маълумот учраши эҳтимолдан йироқ. Қолаверса, Навоий қандайдир вилоят ҳукмдорини машҳур файласуфлар қаторига қўшиши ҳам мумкин эмас эди. Керак бўлса, шоир ихтиёрида Гиппократ, Гален каби ўнлаб таниқли юнон донишмандлари бўлган. Бизнингча, Қилинмун — Арастунинг жияни, тарихчи ва файласуф Каллистен бўлиши мумкин. У сафарларда бир неча марта машҳур амакисини, кейин эса македониялик Искандарни кузатиб юрган. Искандар сиёсатда Арасту ўғитларига зид иш тута бошлагани учун уни танқид қилганида ғазабланган шоҳ Каллистенни қатл эттиради. Шу туйғайли у Сукрот сингари тарихий ривоятларда анча машҳур бўлган.

Шаминосга келсак, уни Симеон Логофет дейишга асос яна ҳам камроқ. Биринчидан, Симеон Логофет файласуф бўлган эмас, хронист (солномачи) сифатида маълум, холос. Иккинчидан, у македониялик Искандар давридан анча ўтгач — милoddан кейинги X асрда яшаган. Учинчидан, у гарчи юнон бўлса-да, Византия тамаддунига мансуб. Византия эса Юнонистондан фарқли ўлароқ, Шарқ

тамаддунига деярли таъсир кўрсатмаган. Шунинг учун Навоий Симеон Логофет ҳақида маълумотга эга бўлмаган, бордию эга бўлганда ҳам уни Искандар атрофидаги донишманд сифатида дostonга киритмас эди.

Бизнингча, Шаминос — дастлабки юнон файласуфларидан бири Анаксимен (м.о. 588-528 йй.). Бу фараз қуйидаги мулоҳазаларга асосланади. “Ал” бирикмасини араб тилига хос артикль деб караб, ташлаб юбориш натижасида Александр исмидан Искандар, Аполлоний исмидан “а” ҳарфини тушириб қолдириш натижасида Балинос ҳосил қилингани сингари, Анаксимен исмидаги “Ан” ҳарфлари ташлаб юборилиб, “кси” ҳарфи “ш” деб ўқилса, Шаминосга яқин исм чиқади (юнoн алифбосида “ш” ҳарфи, араб алифбосида эса “кси” га ўхшаш ҳарф йўқ). Қолаверса, Фалес, Парменид, Сократ каби зотлар қаторида юнон фалсафаси асосчиларидан бири Анаксимен зикр этилиши Навоий асарининг руҳига мувофиқдир.

Хуллас, Навоий юнон илм-фан меросига жуда қизиққан, бу мавзудаги кўплаб манбалар билан танишган ва кенг маълумотга эга бўлган.

Навоий нафақат Сократ, Платон, Аристотель каби Шарқда машҳур файласуфлар, Алкмеон, Гиппократ, Гален каби тиб илмининг “пир”ларини, ҳатто Гиппарх, Птолемей каби астрономлар, Пифагор, Архимед, Аполлоний каби математикларни ҳам яхши билган.

Навоий Самарқандда яшаган даврида юнон илм-фанига оид манбалар билан танишиш, фаннинг турли соҳаларига оид билимларни ўзлаштириш имкониятига эга бўлган. Чунки, биринчидан, Ҳиротга қайтгач, Навоий учун тигиз ижтимоий-сиёсий фаолиятга шўнғишга тўғри келган. Иккинчидан, XV асрда асосан Ҳирот адабиёт ва санъат маркази сифатида шуҳрат қозонган. Қолаверса, шу даврда Ҳиротда яшаб ижод қилган биронта таниқли астроном ёки математик маълум эмас.

Самарқанд эса Амир Темур ва айниқса, Улуғбек даврида нафақат мусулмон Шарқида, балки дунё миқёсида аниқ фанлар ривожинг энг юксак даражага кўтарилган илмий марказ бўлиб, унинг шуҳрати шарқу гарбга ёйилган эди. Гарчи 1449 йили Улуғбек шахид бўлганидан сўнг шароит оғирлашган бўлса-да, Абу Саид Мирзо тахтга ўтиргач (1451-69), салтанат анча тинчиган, расадхона ва мадрасаларда яна илмий изланишлар давом эттирила бошлаган. Навоий Самарқандда бўлган даврида Улуғбек илмий мактабининг доврўғи ҳамон баланд, унинг Маҳмуд Мирим Чалабий (Қозизода Румийнинг набираси) ва Абдулалӣ Хусайн Биржандий каби таниқли вакиллари ҳаёт, Улуғбекнинг “Зижи жадиди Кўрагоний” асарига шарҳлар битиш билан машғул эдилар (иккалалари ҳам 1525 йил атрофида вафот этишган). Навоий илмга бўлган чанқоғини қондириши учун Улуғбек мадрасасининг бой кутубхонаси унинг ихтиёрида эди. Биз аминмизки, ҳозиргача етиб келган, Самарқанддаги давлат ва хусусий кутубхоналарда сақланаётган қўлёзмалар орасида Навоий мутолаа этган китоблар бор.

Шоирнинг ижодий биографияси ҳам у Самарқандда яшаган даврида ёзишдан кўра кўпроқ билим эгаллаш билан шуғулланганидан далолат беради. Чамаси, Навоий бу имкониятдан фойдаланиб қолишга интилан.

Шубҳа йўқки, Навоий Улуғбек шоғирларининг маърузаларини тинглаган ва улар билан ҳамсуҳбат бўлган, Улуғбек расадхонасида юлдузлар осмонини, сайёралар “сайр”ини заковат билан мафтун бўлиб кузатган. У ўша даврдаёқ келгусида “Хамса”, хусусан, Искандар ҳақида дoston ёзишни кўнглига тугиб, материал йиққан бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас.

Гениал шоир ва мутафаккирнинг илму фанга, хусусан, география, астрономия ва математикага қизиқиши, айниқса, “Хилолия” қасидаси, “Фарҳод ва Ширин”, “Садди Искандарий” дostonлари ҳамда “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида равшан акс этган.

Siyosat mafkurasi

gʻaxud

“Hukmdor”

asarininḡ siri

Флоренциялик котиб

Флоренциялик машхур сиёсат назариётчиси, дипломат, файласуф ва адиб Никколо Макиавеллининг (1469-1527) “Хукмдор” асари дунё юзини кўрганига қарийб беш аср бўлади. Хўш, шу давр мобайнида унда акс эттирилган сиёсий ғоя ва қарашлар борасида ҳам, асар муаллифининг ҳаёти ва фаолияти хусусида ҳам баҳс-мунозара ҳамон тинмаётгани сабаби нимада?

Бир қарашда, асарни ўқиган одам кўз ўнгида ҳаётий кузатувларни теран назарий таҳлил билан уйғунлаштира олган зўр тарихчи, сиёсатшунос, жамиятшунос (масалан, “Флоренция тарихи” (1509), “Хукмдор” (1513), “Ҳарбий санъат” (1520), “Тит Ливийнинг биринчи китоби ҳақида мулоҳазалар” (1532; бундан буён матнда “Мулоҳазалар” деб юритилади) асарлари ҳамда Флоренция республикаси Синьорияси котиби ва Ўнлик кенгаши иккинчи канцлери лавозимида ишлаган ўн тўрт йил мобайнида ёзган минглаб ҳисоботлари, Италия, Франция,

Испания, Германия хукмдорлари ва Рим папалари билан суҳбат ҳамда музокара-лари асосида битилган юзлаб таҳлилий маълумотномалар), бир сўз билан айтганда, улкан тадқиқотчи олим ва дипломат қиёфаси намойён бўлади.

Макиавелли фаолиятининг бошқа жиҳати, хусусан, унинг бадиий ижодига назар солсангиз, бу борада ҳам у замонасининг таниқли адаби, драматурги сифатида шуҳрат қозонганига ишонч ҳосил қиласиз (Алломанинг "Мандрагора" драмасы Уйғониш даврининг сара асарлари қаторидан ўрин олгани ва бугунги кунгача кўпгина Оврупо мамлакатлари театрлари репертуаридан жой олиб келаётгани фикримизни тасдиқлайди. Қолаверса, ўша замонда анча-мунча шовшувларга сабаб бўлган, айниқса, реакция руҳонийларнинг кескин норозилигини келтириб чиқарган "Олтин эшак", "Клиция" сингари комедиялар ҳам Макиавелли қаламига мансуб. У яратган "Бельфагор" комедияси эса муаллиф ҳаётлигидаёқ Флоренция, Рим, Романо каби шаҳарларда намойиш этилган).

Аммо "Хукмдор" асарида (қаранг: *Никколо Макиавелли. Государь. М., "Планета", 1990.*) унинг давлат раҳбарларига берган маслаҳатларини ўқиган одам ҳайратини яшириши қийин. Дарҳақиқат, унда ўша давр сиёсий воқелигига таянган ҳолда шафқатсизлик ва фириб, сафсата ва ваъдабозлик, макр ва ҳийла, зўравонлик ва тазйиқ, хуллас, турли воситалар билан ҳокимиятни сақлаб қолиш, мустаҳкамлаш ҳамда кенгайтиришга интилган мутлақ хукмдор қиёфаси зўр маҳорат билан ошкор тасвирланган. Табиийки, Рим папаси ва реакция черков вакиллари ҳам, Франция, Испания, Германия ва Италия хукмрон доиралари ҳам мазкур асарни чексиз ғазаб ва нафрат билан қарши олади. Бири "Хукмдор" муаллифини сурбетликда айбласа, бошқаси асар мавжуд тузумни емириш, унинг моҳиятини фош этишни кўзлаб ёзилган, халқни хукмдорларга қарши исён кўтаришга даъват

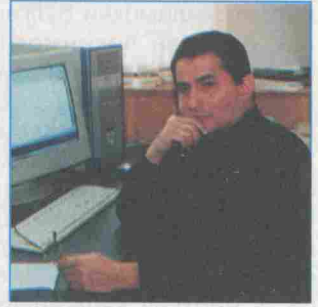
этади, дея баҳо беради.

Хатто вафотидан кейин ҳам унинг руҳини тинч қўймайдилар.

1563 йили Рим папаси Павел Тўртинчининг талаби билан Макиавелли асарлари тақиқланган китоблар рўйхатига киритилади. Аммо кейинчалик католик черков ҳокимиятида каттагина лавозимларни эгаллаган фарзандларининг хатти-ҳаракати билан унинг асарлари "Флоренциялик котиб" тахаллуси билан чоп этилади. Мантиқсизликни қаранг, буюк мутафаккирнинг қайси даврда яшагани ҳам, кўплаб илмий, бадиий ва публицистик асарлар яратгани ҳам, исми шарифи ҳам барчага маълум бўлса-да, асарларини ўз номи билан чиқариш имкони бўлмаган.

Нима сабабдан аллома бундай "иззат-икром"га муносиб кўрилган? Асарларида қандай зарарли ғоя ва қарашлар илгари сурилган эканки, улар Макиавелли замондошларининггина эмас, бугунги давр кишисининг ҳам эҳтиросларини бу қадар жунбушга келтиради?

Ҳамма гап Макиавеллининг хукмдорларга маслаҳат тарзида берган ўғит-максимларида. Мана, улардан айримлари: "Шаҳарни тўлиқ ишғол этиш учун уни батамом вайрон қилиш лозим" (15-бет); "Қуролланган пайғамбарлар ҳамиша голиб, қуролсизлари эса мағлуб бўлиб келган" (18-бет); "Ҳеч қандай эзгу иш хукмдорни аламзадаликдан халос эта олмайди" (25-бет); "Хукмдорнинг уруш тадориги, ҳарбий ҳаракат ва ҳарбий санъатни ривожлантиришдан бошқа фикри, ўй-ташвиши бўлмаслиги керак" (43-бет); "Хукмдор атрофдагиларнинг уни турли қусур ва иллатларда айблашдан кўрқмаслиги даркор, акс ҳолда у ҳокимиятни сақлаб қолиши амримаҳол" (ўша асар, 46-бет); "Ҳокимиятини

мустаҳкамламоқчи бўлган ҳукмдор эзгулик йўлидан чекинмоғи даркор" (ўша бет); "Ҳукмдор ҳоқимиятига путур етмайдиган даражадагина сахийлик кўрсатиши керак"(47-бет); "Ҳукмдор куч ишлатиб, одамларнинг мол-мулкани тортиб олишдан ўзини тийиши лозим" (50-бет); "Мақсадга эришишнинг икки усули бор: қонун ва зўравонлик. Биринчиси инсонларга тегишли бўлса, иккинчиси — йиртқич ҳайвонларга хос. Биринчи усул ҳар доим ҳам қўл келмагани сабабли инсон кўпинча иккинчисига таяниб ҳаракат қилмоққа мажбур бўлади. Ҳукмдор ҳар икки усулни ҳам мукамал эгалламоғи шарт. Яъни у ўзидаги ҳам инсоний, ҳам ҳайвоний унсурларни ривожлантирмоғи даркор" (52-бет); "Оқил ҳукмдор ўзи берган ваъдага вафо қилиши шарт эмас... Ваъдадан тонмоққа эса исталганча баҳона топилади" (ўша бет).

Наҳотки, бу каби ғайриинсоний фикрлар гўзалликни нозик ҳис этадиган адиб, антик давр ва Оврупо тарихини мукамал ўрганган аллома, ҳоқимият мазмун-моҳиятини теран таҳлил қила оладиган мутафаккир файласуф миясида туғилган бўлса?! Нима сабабдан илм, адабиёт ва санъат бобида юксак чўққиларни забт этган аллома бу қадар маънавий-ахлоқий тубанликка юз тутган? Оқилона фикрлайдиган ҳар қандай инсон "бу ўринда гап, ҳойнаҳой, икки одам ҳақида кетаётган бўлса керак" деб ўйлаши мумкин. Йўқ, бу мудҳиш фикрлар битта одамнинг — Никколо Макиавеллининг миясида туғилган. Тағин, муаллиф уларни шу қадар хотиржамлик, совуққонлик билан баён этганки, гап гўё одамлар ҳаёти ва халқлар тақдири ҳақида эмас, ниҳояти бир кечки овқатга тортилаётган таом тўғрисида бораётгандек... Бу Франц Кафканинг машҳур ҳикояларидан биридаги қатл қуролини кашф этган ҳамда унинг афзалликларини, яъни маҳкумни ўлдиршдан олдин "қулайроқ" жойлаштириш, қўл, оёқ ва бошни кесадиган техник қурилманинг бекам-кўст ишлашини намоиш қилаётган "кашфи-

ётчи" ҳолатини эслатади. Кафка техникавий тараққиётнинг тажовузкорлик, зўравонлик ҳамда ёвуз мақсадларга хизмат қиладиган муд-ҳиш жиҳатларини, маънавий ва ахлоқдан тамоман маҳрум бўлган кимсалар қиёфасини тасвирлагани сингари, Макиавелли ҳам ўз асаарида ҳукмдорлар, руҳонийлар, амалдорлар фаолия-тини акс эттиришда худди шундай баён усулини қўллаган.

Тўғри, унинг бошқа асарларига мурожат қилсангиз, қаҳрамонлар қиёфаси ва баён усулида тамоман ўзгача ёндашувга дуч келасиз. "Ҳукмдор" асарини ўқисангиз, кўз ўнгингизда ақлли, аммо шафқатсиз, риёкор ёхуд Уйғониш ҳамда Ислохотчилик даври адиблари романларида юксак маҳорат билан тасвирланган ёвуз ва маккор "қора кардинал", мустабид тузум, золим ҳукмдор ва яккахоқимлик ҳимоячиси тимсоли намоён бўлади. "Мулоҳазалар" ёки "Флоренция тарихи" билан танишган одам нигоҳида эса бунинг тескариси — ватанпарвар, юртининг мустақиллиги учун фаол курашган, жамоа ва халқ манфаатини давлат манфаатидан афзал билган, республика ҳоқимияти ҳамда озод, эркин жамият тарафдори тимсоли гавдаланади.

Бу икки асарнинг ғоявий йўналиши ва мазмун-моҳиятидаги қарама-қаршилик, таъкидланганидек, мутафаккир шахсияти ва ижтимоий-сиёсий қарашларига хос зиддиятлар билан узвий боғлиқ. Зеро, башарият тараққиётининг турли даврларида яшаб ижод этган файласуфлар асарларида инсон ўта мураккаб мавжудот бўлгани сабабли унинг фаолияти ва тафаккур тарзида бир-бирига зид тушунча, тасаввур, фикр ва ғоялар қоришиб кетиши мумкинлиги қайта-қайта таъкидланган. Шунинг учун бирон бир соҳада (дейлик, илм ёки санъат соҳасида) юксак истеъдодини намоён этган шахс маънавий-ахлоқий жиҳатдан заиф бўлиши ҳам мумкин.

"Ҳукмдор" асарининг дастлабки ва энг кенг тарқалган талқини ҳам ана шу

тахминга асосланган. Эътиборли жиҳати шундаки, бундай тахминлар нафақат олимлар, балки айрим ҳукмдорлар томонидан ҳам илгари сурилган. Улардан бири — Пруссия шахзодаси Фридрих “Анти-Макиавелли” асарида “Ҳукмдор” муаллифини “ғайриинсоний гоёларни онгли равишда тарғиб этган ёвуз кимса” деб атади ва “инсониятни бундай ярамаслардан ҳимоя этишга” чақиради. Аммо орадан бир оз вақт ўтгач, Пруссия тахтини эгаллаган қирол Фридрих Иккинчи Макиавелли асарига қайта-қайта мурожаат этади, “флоренциялик котиб” маслаҳатларига оғишмай амал қилади ва охир-оқибат унинг ўзи ўша “ёвуз кимса” ва “яра-мас”га айланиб қолади.

Бундай чигалликлардан гангиб қолган ўқувчи миясида янги-янги саволлар пайдо бўлади: хўш, “Ҳукмдор” муаллифи нима демокчи ўзи? У ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги воқеа-ҳодисалар таҳлили асосида ҳукмдорларнинг шафқатсизлиги ва золимлигини фош этишни мақсад қилганми ёки уларнинг ғайриинсоний хатти-ҳаракатини оқлашга интилганми? Мазкур масалага ойдинлик киритиш учун Макиавелли шахсияти, сиёсий фаолияти ва унинг бошқа асарларига мурожаат этиш зарурати тугилади.

Бизгача етиб келган кўплаб далиллар (мактуб ва эсдаликлар) Макиавеллининг мураккаб, зиддиятли шахсияти ҳақида анча-мунча маълумот беради. Чунончи, эсдаликларнинг бирида у кескин, ғайриоддий, парадоксал фикрлари билан атрофдагиларни лол қолдирган, ҳар қандай базми жамшидни обод қилган бўлса-да, унинг бирорта ҳам ҳақиқий дўсти бўлмагани ҳикоя қилинади. Таниқли макиавеллишунослардан бири А. Живелеговнинг таъкидлашича, “Макиавелли бошқаларга мутлақо ўхшамайдиган, ҳеч бир қолипга сиғмайдиган сирли одам бўлган. Унинг аччиқ тили, феъл-атво-

ридаги захархандалик, бетакаллуфлик ва беписандлик атрофдагиларнинг гашини келтирган” (Дживелегов А. *Никколо Макиавелли*// Макиавелли Н. Соч., М.-Л., 1934, 1-том, стр. 30-32). Ҳар қалай, асрлар мобайнида сиёсатчилар фаолиятидаги жирканч хатти-ҳаракат ва уларга хос иллатлар ҳақида сўз кетганда, “макиавеллиёна режа”, “макиавеллиёна гоё”, “макиавеллиёна табасум” ибораларининг қўлланиши бежиз бўлмаса керак.

Макиавелли мазкур асарнинг мазмун-моҳияти ва унинг яратилишига ундаган сабаблар хусусида тўхталиб, бундай деб ёзади: “Мен ақлли одамлар учун фойдали бир рисола ёзишга жазм этдим ва бошқалардан фарқли ўларок, жуда кўп давлатлар ҳукмдорларининг қилмиш-кечмишларини очиқ-ойдин ва холисона тасвирлашга ҳаракат қилдим” (“*Ҳукмдор*”, 45-46-бетлар).

Дарҳақиқат, асарда тасвирланган қаҳрамонлар орасида эзгу амаллари билан халқининг юксак меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган Рим императори Марк Аврелийдан бошқа биронта ҳам оқилу доно, маърифатли ва одил ҳукмдорни учратмайсиз. Файласуф меросини ўрганган тадқиқотчилардан бири А. Жентиленинг таъкидлашича, “Макиавелли халқларда золим ҳукмдорларга нисбатан нафрат туйғусини уйғотиш ва уларга қарши исён кўтаришга ундаш мақсадида атайин шундай йўл тутган”. Аслида эса, ҳукмдорлар бу асар айнан улар ҳақида ва улар учун ёзилганини яхши англаб етган ва аксарияти уни дастуриламал сифатида қабул қилган. Чунки асарда антик даврдан то Уйғониш давригача ҳукмронлик қилган подшоҳ ва қироллар сиёсати кўплаб тарихий манба ва далиллар асосида холисона тасвирланган. Асар мазмун-моҳияти хусусида сўзлашдан олдин Макиавелли яшаган давр муҳити, унинг оиласи тўғрисида қисқача тўхталамиз.

Франческо Петрарка

Уйғониш даври даҳо-лари

Маълумки, Макиавелли Уйғониш даврига асос солган кўплаб улуг мутафаккирлар ва тафаккур соҳибларига замондош бўлган. Уйғониш даври,

унинг инсоният тараққиётида тутган ўрни ҳақида яратилган илмий, бадий ва тасвирий санъат асарларини улкан кутубхонага жамлаш ҳам амримаҳол.

Умуман, бугун "Уйғониш" иборасини тилга олишингиз билан кўз ўнгингизда ёрқин, бетакрор, гўзал тимсоллар намоён бўлади. У инсон қалби, гўзаллиги, куч-қудрати ва тафаккурини тараннум этган улугвор мадҳиядек жанрларга эришди.

Дарҳақиқат, айти шу даврда башарият тараққиётида туб бурилиш ясаган, инсонпарварлик гоёларини тараннум этган Леонардо да Винчи, Микеланжело, Боттичелли, Фичино, Рафаэль, Тинторетто, Эль Греко, Веласкес, Мурильо, Дюрер каби буюк мусаввирлар, сиёсий ва ижтимоий-фалсафий фикр бобида Франческо Петрарка, Николай Кузанский, Никколо Макиавелли, Франческо Гвиччардини, Роттердамлик Эразм, Жордано Бруно сингари мутафаккирлар яшаб ижод этган. Уларнинг ортидан эса Уйғониш даврининг чинакам тимсолига айланган Коперник, Галилео

Леонардо да Винчи

Жордано Бруно

Галилей, Кеплер сингари буюк тафаккур даҳолари пайдо бўлди.

Хўш, Уйғониш даврига хос энг муҳим жиҳатлар нималардан иборат?

Бу давр, биринчидан, феодал тузумнинг емирилиши ҳамда капиталистик муносабатларнинг шаклланиши, Рим черковининг мутлақ ҳокимиятига барҳам берилиши, янги жўғрофий кашфиётлар туфайли шаҳарларнинг (айниқса, Италияда) гуллаб-яшнаши, Оврупо халқлари иқтисодий ва маданий алоқаларининг кучайиши ҳосиласидир.

Иккинчидан, Уйғониш даври маданияти тарихан қадимий Рим ва Юнонистонга бориб тақаладиган илмий ҳамда маданий-маърифий анъаналарнинг тикланиши ва ривожлантирилиши билан узвий боғлиқ. Зеро, реакция руҳонийларнинг кўп асрлик ҳукронлиги даврида ҳаётнинг барча жабҳаларида догматизм устувор бўлган, антик даврда фан, маданият, адабиёт ва санъат соҳасида эришилган оламшумул ютуқлар унутилган, қанчадан-қанча ҳурфикр ҳамда ижодкор кишилар шафқатсизларча жазоланган эди (Жордано Бруно ва Галилео Галилей қисмати бунга ёрқин мисол бўла олади).

Бу ҳол эрта ми-кечми, Оврупо мамлакатлари ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида кескин ўзгаришларга, таъбир жоиз бўлса, "портлаш"га сабаб бўлиши муқаррар эди.

Бундай туб бурилиш айнан Италияда содир бўлгани ҳам бежиз эмас. Чунки антик даврдаги юксалишни ҳамиша қўмсаб яшаган италияликлар мамлакатларининг ўнлаб қироллик ва князликларга бўлиниб, диний, сиёсий ва ижтимоий зиддиятлар кучайиб бо-раётганини ҳаммадан кўра яхшироқ англаб етарди. Уйғониш даври мам-

лакатни ана шу зиддиятлар гирдобидан олиб чиқишга, диний схоластика ва догматизмга барҳам беришга замин яратди, фалсафа, сиёсат, адабиёт, санъат, техника соҳасидаги ижодкорликка кенг йўл очиб берди, давлат қурилиши ва бошқарувининг такомиллашувига хизмат қилди.

Колаверса, бугунги кунда кўплаб мамлакатлар тараққиётнинг юксак чўққисини эгаллашида назарий асос сифатида хизмат қилган либерализм таълимоти илдизлари ҳам, аксарият Фарб олимлари таъкидлаганидек, XVI-XVII асрларга эмас, айнан Уйғониш даврига бориб тақалади. Дарҳақиқат, инсон эркинлиги, ҳақ-ҳуқуқлари, унинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий камолотга эришиш тамойиллари, хусусий мулкнинг дахлсизлигини таъминлашга оид ғоялар дастлаб Уйғониш даври алломалари томонидан илгари сурилган.

Дарвоқе, мумтоз либерализмнинг ҳокимият турли бўғинларининг бўлиниши ҳамда парламентаризм таълимотига доир ғоялари Макиавелли асарларида ҳам ўзига хос тарзда акс эттирилган. Кейинчалик улар инглиз файласуфи Жон Локкнинг (1632—1704) “Давлат бошқаруви тўғрисида икки рисола” (1690) ҳамда француз мутафаккири Шарль Монтескьенинг (1689—1755) “Қонунлар моҳияти тўғрисида” (1748) каби асарларида ривожлантирилди, янги фикр ва хулосалар билан бойитилди.

Никколо Макиавелли ана шу даврда яшаб ижод этган буюк мутафаккирлардан бири эди. У 1469 йилнинг 3 майида Флоренцияда ҳуқуқшунос оиласида туғилган. Ўша давр тарихчиларининг гувоҳлик беришича, у Яратганнинг назари тушган Сукрот, Вольтер, Галилей, Кант ва бошқа буюк алломалар синга-

ри кўзи очиқ ҳолда дунёга келган экан...

Никколонинг отаси — Бернардо Макиавелли Италиянинг X асрга оид йилномаларидаёқ тилга олинган машхур зодагонлар — граф Боргонуво ди Фучеккье авлодига мансуб эканидан ҳамиша ғурурланиб юрган. Маълумотларга кўра, унинг қариндошуруғларидан икки киши Флоренция республикасининг адолат гонфалоньери (ҳукумат раҳбари) даражасига эришган, ўндан зиёд приор (ҳукумат аъзоси) етишиб чиққан. Эътиборли жиҳати шундаки, уларнинг аксарияти молдунё тўпламаган, умрини мамлакати ва халқига сидқидилдан хизмат қилишга бағишлаган. Бинобарин, Бернардо

Микеланжело

Макиавелли оиласи ҳам жуда камтарона ҳаёт кечирган. У ёзиб қолдирган “Хотира китоби”да хонадонида биргина хизматкор қиз бўлгани, оиласи кўп йиллар мобайнида моддий жиҳатдан қийналганини маълум қилади. Шунга қарамай, Никколонинг отонаси ўз даврининг илмли, маърифатли кишиларидан саналган. Флоренция ва бошқа кўпгина шаҳарлардаги китоб савдогарлари билан дўстона алоқалари туфайли Бернардо Макиавелли хонадонида бой кутубхона бўлган. Никколо кейинчалик яратган энг йирик асарларидан бири

Николай Кузанский

Галилео Галилей

— “Тит Ливийнинг уч китобиға мулоҳазалар”нинг ёзилишиға сабаб бўлган қадимги Рим тарихчисининг қўлёмаси билан илк бор отасининг кутубхонасида танишган эди. Бадиий ижод, адабиёт ва мусиқаға муҳаббат эса унга онасидан юққан бўлса ажаб эмас. Алломанинг онаси диний мавзуларда бир неча новелла ва дostonлар ёзиб қолдирган маърифатли аёл бўлгани ҳақида маълумотлар бор.

Афсуски, оиласидаги моддий қийинчиликлар сабабли Никколо Макиавелли машҳур замондоши — кўп жилдли “Италия тарихи” асарининг муаллифи Франческо Гвиччардини сингари университетда таҳсил олиш имкониятига эга бўлмаган. Отасининг кутубхонаси унинг учун баайни бир университет вазифасини ўтайди. Бу ерда у антик давр алломалари Афлотун, Арасту, Фукидид, Полибий, Плутарх, Цицерон, Плиний, Тит Ливий асарлари билан танишади, Уйғониш даври буюк адиблари Данте, Петрарка, Боккаччо ижодидан баҳраманд бўлади.

Бундан ташқари, Никколо ижтимоий-сиёсий қарашларининг шаклланишида Флоренция кўча ва хиёбонларидаги кескин баҳс-мунозаралар муҳим аҳамият касб этган. Ўша замонлар бу шаҳар-республика сиёсий муҳитининг ўзига хослиги билан Италиянинг бошқа шаҳарларидан кескин фарқ қилган. Чунончи, римлик, неаполлик ва венецияликлардан фарқли ўлароқ, ҳар бир флоренциялик фуқаро сиёсат билан қизиқар, унинг ҳавоси билан нафас оларди. Табиийки, қизиқувчан ва интилувчан Никколо шаҳарда рўй берадиган барча ижтимоий, сиёсий, маданий воқеаларнинг марказида бўлишға ҳаракат қиларди. Шу маънода, Флоренция кўча ва хиёбонлари Макиавелли учун сиёсат назарияси ва амалиётдан чинакам сабоқ мактаби вазифасини ўтади десак, муболаға бўлмайди.

Бу шаҳар ижтимоий-сиёсий ҳаёти

гўё театрға ўхшаб кетарди: ҳамма нарса ҳаракатда, очиқ-ошқора, барча воқеа-ҳодисалар одамларнинг кўз ўнгида, бир сўз билан айтганда, табиий саҳнанинг худди ўзи. Дарвоқе, Шекспир, Кальдерон, Лопе де Вега сингари буюк драматурглар асарларидаги кўпгина воқеалар айнан ўрта аср шаҳарларининг кўча ва хиёбонларида рўй бериши бежиз бўлмаса керак.

Шаҳардаги ижтимоий-сиёсий муҳит ҳақида тўхталиб, Макиавелли бундай деб ёзади: “Ҳар бир флоренциялик ўзини сиёсатчи деб билади...Аммо сиёсий вазият ҳамиша тинч-осойишта кечмаган... Кўпинча қиличлар жаранги, вайрон этилаётган иморатлар гумбур-гумбури, ёнгиндан хабар берадиган бонг садоси остида кечар эди. Тинчлик даврида эса у оммавий ўйин-кулги, саройлардаги базми жамшид билан қоришиб кетарди” (қаранг: *Фёдор Бурлацкий. Загадка и урок Никколо Макиавелли. М., “Молодая гвардия”, 1977, стр.34).*

Ана шундай муҳитда вояга етган, обрўли сиёсатчилар даврасида ўсиб улғайган Никколо 1498 йилнинг 19 июнида йигирма тўққиз ёшида Флоренция республикаси Синьориясининг иккинчи канцлери, ўша йилнинг 14 июлида эса Ўнлик кенгашининг котиби лавозимига тайинланади. Кўп йиллик бошбошдоқликдан сўнг 1502 йили ўнлик Кенгаши томонидан шаҳар-республика ҳукумат раҳбари лавозими умрбод эгалланиши ҳақида қарор қабул қилнади ва мўътадил сиёсатчи Пьеро Содерини адолат гонфалоньери, Макиавелли эса унинг ўринбосари этиб сайланади.

Бу даврда у хизмат пиллапоясида бир поғона ҳам ўсмади, мол-дунё ҳам орттирмади, аммо шу ўн тўрт йил мобайнида ҳаётидаги энг бахтли дамларни бошдан кечиаради. Бунинг боиси шундаки, ўша замонлар Макиавелли эгаллаб турган лавозим унчалик катта нуфузга эга бўлмаса-да, Италия ва Ов-

руподаги бошқа давлатлар ижтимоий-сиёсий ҳаётини бевосита кузатиш, ҳукмдорлар сиёсий фаолиятига оид қизиқарли маълумотлар тўплаш ва уларни таҳлил этиш имконини берарди. Жумладан, Е.И. Темновнинг таъкидлашича, "Ўн тўрт йил мобайнида "флоренциялик котиб" тўрт мингдан зиёд таҳлилий маълумотнома, кўплаб қонун лойиҳалари, ҳукумат фармойишлари тайёрлаган, қатор хорижий давлатларда ҳамда мамлакат ичкарасида сон-саноксиз сафарларда бўлган" (Темнов Е.И. Макиавелли. М., "Юридическая литература", 1979, стр.9). Албатта, унинг қузатувлари, олиб борган музокаралари асосида муайян давлат ёки ҳукмдор сиёсий фаолиятига оид тайёрланган таҳлилий маълумотномалар Флоренция Синьорияси ва Ўнлик кенгаши томонидан юксак қадрланган. Энг масъулиятли давлатлараро музокараларни олиб бориш, мушкул сиёсий масалалар ечимини излаб топиш вазифаси кўпинча Макиавелли зиммасига юклатилгани ҳам бежиз эмас. 1500-1503 йилларда у Флоренция ҳукуматининг топширигига кўра, Франция қироли Людовик Ўн Иккинчи, Рим папаси Юлий Иккинчи ва бошқа кўплаб давлат арбоблари ҳамда дин пешволари билан музокаралар олиб боради ва Флоренция манфаатларини қаттиқ туриб ҳимоя қилади.

1502 йили ёш дипломат қалбида чуқур из қолдирган ҳукмдорлардан бири — Валентино герцоги Цезарь Боржа саройига элчи этиб тайинланади. Рим папаси Александр Олтинчининг фарзанди Цезарь Боржа атиги ўттиз бир йил умр кўрган бўлишига қарамай, давлатни идора этиш даврида ўта шафқатсизлиги ва золимлиги билан ном чиқарган ҳукмдорлардан эди. Боржа Марказий Италиядаги кичик-кичик, тарқоқ князликларни бирлаштириб, қудратли давлат ташкил этиш мақсадида аёвсиз кураш олиб боради. Макиавелли айнан Цезарь Боржа тимсолида ўзининг аза-

лий орзуси — ягона ва қудратли Италия давлатини барпо этишга қодир бўлган ҳукмдорни кўради. У герцог қўллаётган кураш усулларини қузатар экан, бу борада ҳеч қандай мўътадил ёндашувларга йўл қўймаслик, рақибни ё алдов билан, ё худ куч билан бўйсундириш, мақсад сари қатъий ва изчил ҳаракат қилиш керак, деган хулосага келади ("Хукмдор", 20-24-бетлар).

Боржа юришлари айни қизгин тус олган кезларда Никколо флоренциялик дўстларидан Плутархнинг "Ҳаётий қузатувлар"ини юборишларини сўрайди. У антик давр машҳур тарихчиси асаридан тасвирланган қадимги римликлар ҳарбий юришларини Боржа тажрибаси билан қиёслаш асосида тасаввурдаги одил ҳукмдорга мўлжалланган тавсиялар ишлаб чиқишни кўзлаган эди. Макиавелли Боржа тимсолида Италияни калтабин ҳукмдорлар зулмидан халос этадиган, тарқоқ мамлакатни бирлаштирадиган маърифатли, одил подшоҳни тасаввур этган.

Аммо вақт ўтиб, бу тимсол ўзи учун ҳам, бошқалар учун ҳам ўйлаб топилган бир афсона экани маълум бўлиб қолади. 1503 йили отаси — папа Александр Олтинчининг вафот этиши билан герцогнинг ишлари орқага кетади, сиёсий арбоб сифатида юлдузи сўнади ва бир оз вақт ўтгач, душманлари томонидан захарлаб ўлдирилади.

Бу воқеалардан кейин Макиавелли яна сиёсий ҳаётга шўнғиб кетади, Флоренция ҳукуматининг янги раҳбари — республикачи Пьеро Содерини топшириги билан 1504 йили Франция қироли Людовик XII, Рим папаси Юлий Иккинчи, 1507 йили эса Германия императори Максимилиан билан учрашиб, музокара олиб боради. Айниқса, Пиза устидан қозонилган ғалаба туфайли у Италияда катта обрў-эътибор ва шуҳрат қозонади.

Аммо Никколо сиёсат бобида қанчалик зийрак ва тажрибали бўлмасин,

ташқи душманлар хуружи ҳамда Флоренция Синьориясида турли гуруҳлар ўртасидаги фитна-адоват сабабли Содерини республикасининг куни битаётгани, сиёсий арбоб сифатида ўзининг фаолияти ҳам якун топаётганини сезмайди.

Қизиқ, нима сабабдан сиёсий музокаралар бобида беназир, рақибининг навбатдаги "юриши"ни теран ҳис этадиган сезгир дипломат, давлат арбобларининг режалари, воқеалар ривожига тўғрисида аниқ хулоса ясай олган назариётчи ўз тақдири қандай кечиши мумкинлигини ҳис этмади экан? Айрим тадқиқотчилар назарида, у амалдорни амалдор қиладиган — итоаткорлик, хушомад, тилғфмачилик, ғаразгўйлик, фитна-фасод "илми"да нўноқ бўлган. Аксинча, ижтимоий-сиёсий воқеа-ҳодисаларни аниқ далилларга таяниб, ҳолисона, теран таҳлил этгани, ўша замон ҳукмдорлари ва руҳонийларнинг шафқатсизлиги ва риёкорлигини очиқ-ошкор фош қилгани сабабли сон-саноксиз душман орттирган эди.

Мутафаккир асарлари асосида таниқли сиёсатшунос олим Фёдор Бурлацкий ёзган драматик новеллаларнинг бирида тасвирланишича, Пьеро Содерини тарафдорлари — лавозимини ташлаб, қочиб қолган гонфалоньер устидан кулгани, ога Иероним Саванарола издошлари — черков пешволарини риёкорликда айблагани, Медичилар — бетакаллуфона панд-насихатлари, дўстлари — аччиқ тили, аёллар — бетайинлиги учун Макиавеллидан нафратланган.

Буларнинг барчаси, охир-оқибат, Макиавеллининг сиёсий ва дипломатик фаолиятига якун ясайди. 1513 йили мамлакатда монархия тарафдори — Медичи ҳокимияти қайта тикланиши билан Макиавелли исёнкорликда айбланиб, барча лавозимлардан озод этилади ва ҳибсхонага ташланади. Дўстларининг аралашуви туфайли у пул эвазига ҳибс-

хонадан чиқарилади ва Флоренция яқинидаги ота-боболари яшаган қишлоққа бадарға қилинади. Энди у севган иши — сиёсат билан шуғулланишга ҳарчанд ҳаракат қилмасин, Рим папаси ва Флоренция ҳукмдорларига қанчалар ялиниб ёлвормасин, барча уринишлари зое кетади: унга ҳатто энг арзимас лавозимни ҳам раво кўрмайдилар.

Флоренция республикасининг Ватикандаги вакили Франческо Ветторига ёзган мактубларидан Макиавеллининг ўша кезлардаги руҳий ҳолати ҳақида анча-мунча маълумот олиш мумкин. Чунончи, мактубларидан бирида у вақтинчи қандай ўтказаяётгани ҳақида тўхталиб, бундай деб ёзади: "Кечки сайрдан кейин уйга қайтаман ва хонамга киришдан аввал эгнимдаги эски-тускиларни ечиб, озода либосларни кияман. Шу тахлитда антик давр алломалари мажлисига қадам кўяман: улар билан самимий суҳбат кураман, маслаҳатлашаман, саволларимга жавоб излайман. Улуғлар даврасида вақт қандай ўтганини сезмайман, қашшоқлик ва ажал, алам ва изтиробларимни унутаман. Уларнинг илм сарчашмасидан олганларимни мўъжазгина китобга жамладим. У давлатларнинг ибтидоси ва интиҳоси ҳақида..."

Дарҳақиқат, айти шу йиллар Макиавелли ижодида энг сермахсул давр бўлгани маълум: бирин-кетин унинг илмий, бадиий ва публицистик асарлари дунё юзини кўради. Алломанинг сиёсий масалалар таҳлилига бағишланган, бугунги кунгача жиддий баҳс-мунозарага сабаб бўлиб келаётган асари — "Ҳукмдор" ҳам шу даврда яратилган. Аксарият йирик асарлари бир неча йиллар мобайнида яратилган бўлса (масалан, "Флоренция тарихи" олти йил ичида ёзилган), "Ҳукмдор"ни у атиги бир неча ойда ёзиб битирган.

Нима сабабдан йирик асарларидан бири — "Мулоҳазалар" қўлёзмасини

четга суриб, "Хукмдор"ни ёзишга киришгани тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Аксарият тадқиқотчилар назарида, у мазкур асари билан ўша давр хукмдорлари эътиборини жалб этиш ва Флоренция ҳукуматида бирон бир лавозимга илиниш ҳамда сиёсий фаолиятга қайтиш мақсадида шундай йўл тугган бўлиши мумкин. Чиндан ҳам, Макиавелли Франческо Ветторига ёзган мактубларининг деярли барчасида аччиқ тақдиридан нолиб, Флоренция республикаси вакилидан Рим папаси, кардиналлар ва бошқа давлатлар элчиларига "Хукмдор"ни тақдим этишни ҳамда "Ватан ва халқ манфаати йўлида у тўплаган бой сиёсий тажрибадан фойдаланиш"ни қайта-қайта ўтинади. Бироқ, Рим папаси Лоренцо Медичи ҳам, кардиналлар ҳам, Флоренция хукмдорлари

ҳам унинг илтимосларини эътиборсиз қолдиради. Аксинча, папа махсус фатво чиқариб, барча руҳонийлар ва давлат арбобларига Макиавелли билан алоқа қилишни қатъиян ман этади.

Хўш, ҳамма ишларини бир четга суриб, мазкур асарни ёзишга уни нима ундади экан? Агар асарнинг "Италияни варварлар истибдодидан озод этиш зарурати ҳақидаги хитоб" деб номланган ва нима сабабдандир кўпчилик тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган сўнгги бобини кўздан кечирсак, масаланинг моҳияти ойдинлашгандек бўлади. Унда, жумладан, шундай сатрлар бор: "Варварлар зулми остида эзилган жафокаш Италия кечаю кундуз Яратгандан юрт Халоскорини тезроқ юборишини илтижо қилмоқда ва сабрсизлик билан кутмоқда" ("Хукмдор", 77-бет). Асар

Флоренциядаги авлиё Павел ибодатхонаси

Уйғониш даврига асос солган буюк мутафаккирлардан бири — Франческо Петрарканинг қуйидаги оташин сўзлари билан яқунланади: "Италиялик қалбида фидойилик ва жасорат сўнмаган экан, эзгулик ёвузлик устидан ғалаба қилиши муқаррардир!" ("Хукмдор", 79-бет).

Маълум бўладики, муаллиф ушбу асарни фақат шахсий манфаатни кўзлаб, қандайдир лавозимга эга бўлиш илинжида ёзмаган. Ҳолбуки, Флоренция ҳукуматидаги ўн тўрт йиллик фаолияти мобайнида у хоҳлаган лавозимга эришиши, истаганча мол-дунё тўплаши мумкин эди. Уни на лавозим, на мол-дунё қизиқтирган.

Бизнингча, Макиавелли Уйғониш даври даҳолари Петрарка, Гвиччардини, Микеланжело, Боттичелли, Леонардо да Винчи сингари эркинлик ва ҳурфикрлилик, юртни золим ҳукмдорлардан озод қилиш ҳамда қудратли давлат барпо этиш ғоялари билан яшаган. Бинобарин, ана шу ғояларни ҳаётга татиқ этиш борасида у таклиф этган ёндашув ва ечимлар хусусида турлича, ҳатто бир-бирига қарама-қарши фикр-мулоҳазалар билдирилиши мумкин. Дейлик, айрим тад-қиётчилар уни тоталитар тузум, зўравонлик ва тажовузкорлик мафкурасининг тарғиботчиси деб айбласа, бошқалари — давлат бошқаруви ва ҳокимиятга хос "касаллик" белгиларини аниқлайдиган ҳамда ундан фориф бўлиш воситаларини таклиф этадиган табибга қиёслашади. Албатта, Макиавелли ўз даврининг фарзанди эди. Табиийки, ўша давр тарихий шарт-шароити, ижтимоий-сиёсий зиддиятлари ҳамда маънавий-руҳий муҳити унинг ҳаёти, ижоди ва сиёсий фаолиятига таъсир этмасдан қолмасди.

Бизнингча, алломанинг "Хукмдор" да ифодаланган кескин фикр-мулоҳазалари ҳам, сиёсий арбобларга бетакаллуфлик билан берган маслаҳатлари ҳам, мутафаккир сиёсий фаолияти-

нинг ўзи ҳам пировард натижада олий мақсад — мамлакатдаги ўнлаб тарқоқ қироллик ва князликларни бирлаштириш ҳамда марказлашган қудратли давлат барпо этиш ғоясига бўйсундирилган.

Бундан ташқари, Маърифатпарварлик даврида яшаб ижод этган буюк француз мутафаккири Жан-Жак Руссо (1712—1778) ҳақли равишда таъкидлаганидек, "Макиавелли ўзини гўё ҳукмдорларга дарс бераётгандек кўрсатиб, аслида барча халқларга буюк сабоқ берган эди" (Жан-Жак Руссо. Трактаты. М., 1969, стр. 204).

Қизиқ, "флоренциялик котиб" нимадан сабоқ берди экан? Келинг, унинг давлат ва жамиятни бошқариш, ҳокимият шакллари ва уларнинг афзалликларига оид қарашларининг айрим муҳим жиҳатларига тўхталайлик.

Соф сиёсат "формула"си

Агар Макиавелли ҳаёти ва ижодидан хабардор бўлган одамдан "Қандай тамойил мутафаккир қарашларининг мазмун-моҳиятини акс эттиради?" деб сўрасангиз, "мақсад унга интилиш воситаларини оқлайди" деган жавоб олишингиз муқаррар. Зеро, Макиавелли — сиёсий фаолиятда мақсад ва воситаларнинг узвий боғлиқлиги масаласини биринчилар қаторида кун тартибига қўйган ва теран таҳлил этган аллома. Бу соҳага оид барча асарларида, айниқса, "Хукмдор"да муаллифнинг диққат марказида турган, уни асосан қизиқтирган масала шу.

Келинг, файласуфнинг қуйидаги фикрлари хусусида мулоҳаза юритиб кўрайлик: "Хукмдорнинг хатти-ҳаракати ва фаолияти у эришган натижалар билан баҳоланади. Шунинг учун ҳокимиятни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун у ҳар қандай воситалардан фойдаланмоғи даркор. Зеро "плебе"ни (Ма-

киавелли талқинида — авом) ташқи жозиба ва пировард натижадан бошқа ҳеч нима қизиқтирмайди. Шу боис ҳукмдор қандай йўл тутиши, қайси воситаларни қўллашидан қатъи назар, унинг хатти-ҳаракати ҳамisha маъқулланади ва қўллаб-қувватланади" (ўша асар, 54-бет).

Макиавеллининг назарида, сиёсий фаолиятнинг самараси, унга эришиш борасида қўлланидиган воситалар, аввало, сиёсат субъекти — ҳукмдор, амалдор ва халқнинг ўз олдига қўйган мақсадлари билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил этилмоғи даркор. Масалан, ҳукмдор фуқароларни итоаткорликда ушлаб туриш учун бир хил, мамлакат хавфсизлигини сақлашда эса бошқа воситаларни қўллаши лозим. Мазкур масала хусусида тўхталиб, мутафаккир бундай деб ёзади: "Барча ҳукмдорлар бир мақсадга — шухрат ва фаровонликка интилади, лекин бунга эришиш учун турли воситаларни қўллайди. Бири эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилса, бошқаси жасурлик билан мақсадга интилади; бири зўравонлик йўлини тутса, бошқаси айёрлик билан муддаосига эришади; бири сабр-тоқатли бўлса, бошқаси қатъиятли... Аммо, қўлланаётган воситалар турлича бўлишидан қатъи назар, улар муайян вазиятга мос бўлгани сабабли ҳар икки йўл ҳам уни оқлайди" (ўша асар, 75-бет).

Макиавеллининг таъкидлашича, сиёсий фаолият жараёнида илгари суриладиган мақсад ҳам, унга эришиш учун қўлланидиган воситалар ҳам муайян тарихий шарт-шароит, мавжуд воқеликдан келиб чиқиши шарт. Жумладан, у ахлоқан бузилган жамятга — республика ҳокимияти, озодлиги учун охиригача курашадиган халқ учун эса монархия (яккаҳокимлик) тузуми ёт эканини уқтиради. Баъзи мутахассисларнинг фикрича, "Ҳукмдор"да баён этилган ўғит-максимларга ҳолисона баҳо бериш учун му-

аллиф танлаган ёндашув, мезон (яъни сиёсий ҳокимият масаласига ахлоқий тамойиллар асосида эмас, балки мақсад ҳамда воситаларнинг ўзаро боғлиқлиги нуқтаи назаридан ёндашиш зарурлиги) эътиборга олиниши шарт.

Мутафаккир ана шу мезонга таяниб, баъзи ҳукмдорларни, масалан, Юнонистондаги Сиракуза ҳокими Агафолкни (мелоддан олдинги 361—289 йиллар) ўта шафқатсизликда, бошқаларни, дейлик, Флоренция ҳукмдорлари Саванарола (1494—98) ва Содеринини (1502—12) ҳаддан ташқари кўнгилчанликда айблайди. Бошқача айтганда, унинг фикрича, ҳукмдор муайян вазиятда шафқатсизлик ва зўравонлик билан мақсадга эришмоғи, бошқа вазиятда эса мурувватли ва илтифотли бўлмоғи лозим. Афсуски, асарда ҳукмдор шафқатсизлик ва зўравонлик ёки мурувват ва илтифот асосида мақсадларига эришиш йўлида қандай ахлоқий тамойил ёхуд маънавий қадриятларга таянмоғи хусусида бирор сўз айтилмаган. Аксинча, Макиавеллининг фожиаси шундаки, у сиёсатнинг ижтимоий ҳаёт, айниқса, ахлоқий-маънавий қадриятлар билан алоқадорлигини инкор этиб, давлатни бошқаришга оид ўзгармас қонунларни, таъбир жоиз бўлса, соф сиёсат "формула"сини кашф этишга ҳаракат қилган.

Макиавелли сиёсий мафкурасининг мазмун-моҳияти бир қарашда жуда оддий, аслида эса ўта вайронкор, бузғунчи ғояга асосланган. Зеро, бундай ғояга таяниб, миллионлаб кишилар ҳаётига зомин бўлган тоталитар давлатларнинг ғайриинсоний сиёсатини, ҳар қандай тажовуз ва зўравонликни оқлаш, хаспўшлаш мумкин. "Ҳукмдор" инсоният тарихида ўта шафқатсизлиги ва ёвузлиги билан ном чиқарган Ҳитлер, Сталин, Муссолини, Франко ва бошқа золим диктаторлар севиб ўқийдиган асарлар қаторидан ўрин олгани ҳам бежиз бўлмаса керак.

Соҳибқирон ҳақиқати

Фарзандларим ва мамлакатларни забт этувчи иқтидорли набираларимга йўл-йўриғим шулки, мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб, салтанат мартабасига эришдим...

Амир ТЕМУР

Мазкур мавзунинг яна бир муҳим жиҳати эътиборни қаратмоқчимиз. Гап шундаки, Макиавелли ҳаёти ва ижоди билан қизиққан одам унинг сиёсий қарашлари бир қадар чеклангани, хусусан, ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеа-ҳодисаларини таҳлил этганда антик ҳамда Уйғониш даври манбаларигагина таянгани, Шарқ тамаддунининг илм-фан, маданият ва давлатчилик борасида эришган ютуқларидан мутлақо беҳабар қолганига амин бўлади. Ваҳоланки, файласуф диққат марказида турган масалалар ундан тўрт-беш аср илгари Ўрта Осиёда яшаб ижод этган Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино каби қомусий алломалар асарларида атрофлича таҳлил этилган, шунингдек, Макиавелли замондоши — буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, хусусан, унинг одил ҳукмдор ҳамда маърифатли, фаровон жамият ҳақидаги идеалларида аксини топган.

Қолаверса, Макиавеллидан қарийб бир ярим аср илгари дунёга келган, қудратли темурийлар салтанатига асос солган буюк Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва бунёдкорлик фаолияти, давлатчилик салоҳияти ва жаҳонгирлик юришлари, илм-фан, маданият ва маърифатга кўрсатган ҳомийлиги билан инсоният тарихида муносиб ўрин тутди. 1996 йили ЮНЕСКО шафелигида улуғ бобокалонимиз таваллудининг 660 йиллиги кенг нишонлангани, дунё тилларида Амир Темурга бағишланган мингдан зиёд илмий ва бадиий асарлар яратилгани, Па-

рижда Соҳибқирон шарафига олтиндан ҳайкал ўрнатилгани, ул зот “Оврупо халоскори” дея эътироф этилганидан ҳар бир ватандошимиз қалбини фахр-ифтихор туйғуси қамраб олади.

Таассуфки, Макиавелли XIV асрда Оврупонинг энг қудратли давлатларидан ҳисобланган Испания, Португалия, Англия ва Франция билан дипломатик муносабатлар ўрнатган ва давлатни бошқариш борасида умр бўйи тўплаган тажрибасини келгуси авлодларга мерос қилиб қолдирган буюк Соҳибқирон фаолиятдан беҳабар қолган кўринади. Акс ҳолда, у Амир Темур салтанатининг давлатчилик тарихи, Соҳибқирон ҳарбий салоҳияти ва юришларини ўрганган, “Тузуқлар” билан “Ҳукмдор”ни қиёсий таҳлил этган, ҳатто ул зотга “маслаҳат бериш”-дан ҳам ўзини тиймаган бўларди. Файласуф бундай имкониятга эга бўлмаган экан, келинг, бу икки асар мазмун-моҳиятини мухтасаргина қиёслашга уриниб кўрайлик.

Биринчидан, “Тузуқлар”да давлат сиёсатини белгилаш ва уни бошқаришда исломий қонун-қоидалар (“Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатида дунёда ривож бердим”), азалий давлатчилик анъаналари ҳамда адолат тамойилига (“Куч — адолатдадир”) амал қилиш устувор бўлса, “Ҳукмдор”да дину диёнат, ахлоқ ва адолат тамойилларига нисбатан ўта бепишандликни кузатиш мумкин.

Иккинчидан, “Тузуқлар”да барча ижтимоий табақалар (сайидлар ва руҳонийлар, олим ва фозил кишилар, аҳли

хунар ва зироатчилар, сипоҳийлар ва савдогарлар) манфаатлари давлат томонидан ҳимоя қилиниши, барча муҳим масалаларни кенгашиб ("...маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва хушёр-эҳтиёткорлик билан ғаним қўшинларини енгиб, мамлакатларни ўзимга бўйсундирдим") ҳал этиш ғояси илгари сурилса, "Хукмдор"да халқни зўравонлик ва шафқатсизлик билан бўйсундириш, мақсадга эришиш йўлида барча воситалардан фойдаланиш, яккахоқимлик тамойилига урғу берилган.

Учинчидан, "Тузуқлар"да давлат сиёсати халқнинг ҳақиқий аҳволи ва талаб-эҳтиёжлари асосига қурилиши ("...раият аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим. Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расму одатлари, мижозидан воқиф бўлиб турдим"), шаҳар ҳамда вилоятларга иймон-эътиқодли, синалган ва пок кишилар ҳоким этиб тайинланиши таъкидланади, "Хукмдор"да эса халқ манфаатлари ва талаб-эҳтиёжларига бефарқ, уни аёвсиз эзган, азоб-уқубатларга дучор этган ҳукмдорлар сиёсати оқланади.

Тўртинчидан, "Тузуқлар"да Соҳибқироннинг меъморлик, шаҳарсозлик, китобат санъати, хунармандчиликни ривожлантириш борасидаги бунёдкорлик ишлари ("Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақола қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига работлар бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим") акс эттирилган бўлса, "Хукмдор"да асосий эътибор ҳокимиятни эгаллаш, мустаҳкамлаш, халқни бўйсундириш усулларига қаратилган.

Бешинчидан, Соҳибқирон салтанатида қонун устуворлиги таъминланган

("...давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим"), давлатни идора этишда бағрикенглик сиёсати ("Салтанатим ишларини муросаю мудора, мурувват ва сабр-тоқат билан юргиздим") таянилган бўлса, "Хукмдор"да Макиавелли замонида ва кейинчалик аксарият тоталитар тузумлар сиёсатида қўлланган "Парчалаб ташла ва ҳукмронлик қил!" тамойили давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири сифатида эътироф этилади.

Албатта, Амир Темурнинг давлатчилик назарияси ва сиёсат мафкурасининг мазмун-моҳиятини икки оғиз сўз билан ифода этиш амримаҳол. Аммо юқоридаги мулоҳазалардан ҳам аён бўладики, бу таълимот Амир Темур асос солган марказлашган қудратли давлатнинг ўзига хос Конституцияси сифатида беш асрдан ортиқроқ давр мобайнида темурийлар ва бобурийлар салтанатининг ғоявий-мафкуравий асоси бўлиб хизмат қилган. Қолаверса, биз — бугунги авлодлар ҳам Соҳибқирон бобомиз меросига таяниб, тарихимиз ва ўзлигимизни англаш, келажаги ёруғ давлат ҳамда фаровон жамият барпо этиш сари дадил қадам қўймоқдамиз.

"Хукмдор" асари муаллифининг номи эса тарихда тоталитаризм мафкураси назариятчиси, зўравонлик ва тажовузкорлик тарғиботчиси сифатида муҳрланиб қолиши шубҳасиздир.

Хулоса қилиб айтганда, тарихий шахслар фаолияти, улар қолдирган меросни ўрганишдан мақсад — кимнидир қоралаш ёки кимнидир мақтаб, кўкка кўтариш эмас, балки ҳақиқатни англаш, тараққиёт қонуниятларини тушуниб етиш ва келажак учун тегишли хулоса чиқаришдир.

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Nabijon BOQIY mutolaa qiladi

Хусайн Б о й қ а р о. Рисола, девон. Т., “Шарк” нашриёт-матбаа кон., 1995.

“...Ҳақ таолонинг неъмат ва эҳсонида доғи ҳар кишига ўз мақдурига кўра инъом қилган жиҳатдин тафовут ароға кирди. Албатта керакким шукр адосида доғи тафовут бўлғай, шеър:

*Гадоға шукр иши бўлғай гадоча,
Ва лекин подшоҳға подшоча.*

Бас яқин бўлдиким, подшоҳларким, аларни Ҳақ таоло олам мулкида тожбахш ва тахтнишин қилди, балки “Зиллулоҳи фил-арзи” (Оллоҳнинг ердаги сояси) этти...

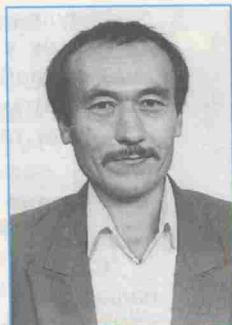
Ул жамоатдинким, аларға шукри неъмат боридин кўпрак вожибтурур хаёлға андоқ келурким, бири бу фақири нотавон ва бу шикастаи бесомон турурки, агар юз минг йил умр топиб юз минг тил била шукргуззорлик қилсам, анинг инъомининг юз мингдан бирига адои шукр қила олмағаймен”.

Биз мактабда ўқиган кезларда калькулятор ҳам, ЭҲМ ҳам йўқ эди. Арифметикани чўт қоқиб, математикани эса доскада формула ечиб ўрганганмиз. Афсус, бугун на чўт бор, на формула эсда қолган. Қўни-қўшнилари ҳам математикадан йироқ одамлар. Ноилож устазодаларга мурожаат қилдим: “Биродарлар, юз мингни юз мингга кўпайтирса, қанча бўлади?” “Сўмни ми ёки долларними?” деб сўради дўстим Отабек. “Оббо, буёғини ўйламаган эканман-ку! Майли, сўм деб фараз қилайлик. Қанча бўлади?” “Ўн миллиард сўм. Агар долларга...” “Шошманг, ўша ўн миллиард “1” рақамининг юз мингдан бир хиссасини ташкил этади. Хўш, юз мингта ўн миллиард қанча бўлади?” “Жиддий савол беряпсизми?” деди ажабланиб. “Умуман, қанча бўлади?” “Ростини айтсам, АҚШнинг бир йиллик бюджетидан ҳам ошиб кетади”.

Кўп бўлар экан. Тасаввур этиб бўлмайдиган ҳосила чиқяпти. Албатта, битта одамнинг ўн миллиард йил умр кўриши ҳатто муқаддас китобларда ҳам қайд этилмаган. Демак, Бойқаро бобо муболағани ҳаддан оширган кўринади.

Аслида, мақсад-муддао бошқа эди: хўп, “шоҳларнинг шоири, шоирларнинг шоҳи” рутбасига ноил бўлган зот ўзини “гадодурур” деяпти, у инсоннинг муқаррам эканини ҳам билади — “мундин ортиқ мартаба бўла олмас ва мундин бийик рутбани ақл бовар қилмас”; одам боласи ўзини инсон этиб яратгани учун Ҳақ таолога беадад шукр айтиши керак, айниқса, подшоҳ подшоҳча шукр қилмоғи жоиздир, чунки у Оллоҳнинг ердаги сояси эрур... Хусайн Бойқаро эътироф этган, шак келтирмайдиган ҳақиқат ана шундай. Бу — азалий ва абадий ҳақиқат. Бу ҳақиқатдан хабардор зот қандай қилиб норасида йигитчани, яна тагин, ўз набирасини қатл эттириши мумкин? Мўмин Мирзо салтанатга таҳдид солаётган эдимми? Ўша қотиллик фақат ичкиликбозлик — мастлик оқибатида рўй берган фожиами?

Бойқаро оддий инсон сифатида ҳам, шоҳ сифатида ҳам аллақачон ўз имкониятларидан фойдаланиб бўлган эди. Энди у Ҳаж сафарини ихтиёр этиши ёки узлатга чекиниши лозим эди. Бироқ у теурийлар салтанатини инқирозга олиб борадиган учинчи йўлни — фаолиятсиз фаолиятни (турғунликни) танлади.

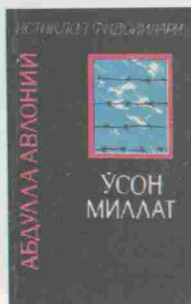
Дашти Кипчоқ тарафдан Шайбоқхон гулдурос солиб бостириб келарди, Бобур Мирзо эса Хуросон азимати ила Андижондан бош олиб чиқади...

“Рисолаи Хусайн Бойқаро”ни қайта ўқийман ва беихтиёр юз мингга юз мингга кўпайтириб, ҳосилани яна юз мингга кўпайтира бошлайман. Юз мингга юз мингнинг ҳисобини топдим. Кейин-чи?.. Ўйлаб кўрсам, ўзимни масаланинг моҳиятидан чалғитиш учун беҳуда уриниб-суринаётган эканман. Инчунун, математика мияни суюлтириши ростми дейман...

Абдулла Авлоний. Ўсон миллат. (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифлари: Бегали Қосимов, Шухрат Ризаев.) Т., “Шарқ” нашриёт-матбаа кон., 1993.

“Жибонат деб кўрқоқ ва юраксизликни айтулар. Кўрқоқ кишилар ваҳм ва ҳаёлот асири бўлуб, бир ишни ишламакга жасорат қилолмаслар. Кўрқоқлик — энг ёмон хулқларнинг биридир. Чунки кўрқоқ кишининг сўз ва ваъдаларига ишонуб бўлмағони каби йўл ва сафарда ҳам ҳамроҳ бўлмоқ хатарлидур. Зеро, юраксиз кишиларда сабр ва сабот, журъат ва матонат каби яхши сифатлар бўлмайду.

Кўрқоқликнинг боши тарбиясизлик ўлдиғи каби охири ўлумдур. Бирдан бир нарсадан кўрқуб, юраги ёрилуб ўлуб қолган кишилар ҳам бўлади. Шулу хусусга биз туркистонликлар ҳеч аҳамият бермаймиз. Болаларимизни яхши тарбия қилмаймиз. “Ана, олабўжи келвотти!” деб кўрқоқ ва юраксиз қилуб ўстираимиз. Шунинг учун бизларнинг болаларимиз ҳеч нарсага жасорат қилмайдургон, кеч бўлса уйдан эшикга чиқолмайдургон, ҳатто ўзининг соясидан кўрқодургон, юраксиз бўлуб ўсадур. Булар киши бўлгонда ҳам фойдали ишларни ишловдан маҳрум бўлуб, фақир ва муҳтожликда қолурлар. Бас, кўрқоқлик соясида ўзларига энг бўлмаган юраксиз кишилар дин ва миллатга бўй бўлолмасликлари табиийдир...”

Абдулла Авлоний 1934 йили вафот этган. Агар яна уч йил яшаганида борми, у ҳам “миллатчи” сифатида отувга ҳукм қилинарди. Ёки жонини сақлаб қолиш учун эътиқодидан қайтармиди, кўрқоқлик қилармиди?.. Қайтмасди, кўркмасди. Чунки у зот иймон-эътиқодли зиёлилар оиласида тарбияланган эди.

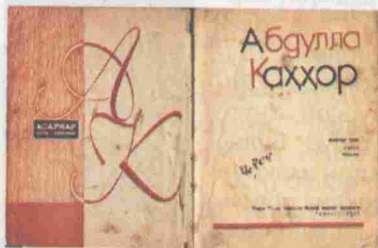
Абдулла Қаҳҳор. Асарлар, олти томлик, учинчи том, Сароб, роман. Т., Фафур Гулом номидаги Бадий адабиёт нашр., 1967.

“Саидий, кўп чигал муаммони ҳал қилиб ҳордиғи чиққандай, чуқур нафас олди ва ечиниб кўрпага кирганидан сўнг хаёл суриб кетди: ҳали янгидан-янги гаплар ташкил қилиб, буларнинг ҳаммасига раҳбарлик қилар, ҳали аллақандай сеҳрли йўллар билан бир кечанинг ичида ўткир нотик, ҳарбий ишга ўтакетган моҳир бир киши бўлиб янгидан-янги босмачилик ташкил қилар, ҳали аллақандай моддалар, ойналар воситаси билан куйдирувчи нур ихтиро қилар ва бу нур воситаси билан шу ерда туриб шаҳарларни куйдирар, ҳали пўлатдан кийимлар кийиб, ўзи якка зирҳли автомобиллар, танкларга қарши борар... Шунга ўхшаган интиҳосиз хаёллар ичида ўзининг водийга солажак қасри юзиб юрар эди”.

“Сароб” — муаллиф ҳаётлик чоғида, 30 йил мобайнида урилиб-сурилган роман. Биров ундоқ деган, бошқаси бундоқ... Ҳозир барча паст-баланд гаплар деярли унутилган, лекин асар қолди. Айтишларича, романнинг бир ҳафталик муҳокамасидан сўнг муаллифга: “Агар Абдулла Қаҳҳор, мен ўтмишимга тупурдим деса, майли, биз уни Саидий ва бошқа қаҳрамонларга хайрихоҳ эмас деб ҳисоблаймиз”, дея “имкон” берилади. Шунда у: “Менинг тупурадиган ўтмишим йўқ, агар ортиқча тупугим бўлганда шу гапни айтган мунаққиднинг башарасига тупура эдим”, дейди. Латифани эслатадиган ўша воқеа ҳам оғиздан-оғизга ўтиб юради.

“Сароб” яшаяпти, “эски” зиёлиларнинг китоб жавонида, кутубхоналарнинг тоб ташлаган тоқчаларида унинг бармоқ излари тушиб қолган нусхаларини учратиш мумкин. Демак, китоб ўқияпти, қайта мутулаа қилинапти. Уни илгари ўқиган одам энди хоҳлаган саҳифасини очиб кўз югуртиради: боягидек кўчирма келтирилган парчани ўзича муҳокама қилади, мулоҳаза юритади, ҳаёт билан, шахсий тажрибаси билан таққослайди. Дастлаб, анъанавий равишда, Саидий ижодий қаҳрамонми, салбийми деб ўйлаши мумкин. Орзу-умидлари таҳсинга лойиқ — “йўқсуллар диктатураси”га қарши курашмоқни олий мақсад деб билади. Бироқ танлаган воситаси ҳам, ўзи ҳам яроқсиз. Саидий ҳам шу кунларда гавго кўтараётган, гоҳ

у ер-гоҳ бу ерда бегуноҳ кишиларнинг ёстигини қуритаётган террорчиларга ўхшайди. Боз устига, қонлар, норасида гўдаклар кўзёшлари эвазига қуриладиган қасрда кайф-сафо қилишдан ҳам тап тортмайди... Водий қишлоқларини оралаб қолсангиз, одамни лол қолдирадиган “қаср”ларга дуч келасизу беихтиёр ёқангизни ушлайсиз: “Наҳотки, Саидий ниятига етган бўлса?!”

Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Биринчи китоб. Т., “Шарқ” нашриёт-матбаа кон., 2003.

Сукут — ризолик аломати, дейдилар. Бўлмаган гап, сукут — исён аломати! Мана, далил — “Туркистон қайғуси”. Соғуний домла хотираларини 1966-73 йиллар мобайнида қоғозга туширган, уч йилдан сўнг вафот этган эканлар (Худо раҳмат қилсин). У кезларда Шўро ҳокимияти барибир қулайди, доруломон кунлар келади деб ўйлайдиган одамни Чуқурсойдаги “Шоирхона”га элтиб қўйишарди. Чунки кўпчилик “ривожланган социализм”да ҳаёт кечираётганига, эрта-индин коммунизм барпо этилишига асло шубҳа қилмасди. Ваҳоланки, ғайриинсоний тузумнинг емирилишига қатъиян ишонган зот шундоқ биқинимизда яшаган экан, муштумига туфлаб, зардоб ютиб кун ўтказган экан.

“Темур тузуклари”ни илк бора ўзбекчага ўгириб, 1967 йили “Гулистон” журналида эълон қилгани учун биз Алихонтўра Соғунийни ғойибона ҳурмат қилар эдик. Бироқ у кишининг шу қадар жасоратли эканини билмасдик. Биз улуғ зотнинг руҳини шод этган Увайсхонтўрадан, қолаверса, Д.Алимова, С.Аъзамхўжаев, П.Зоҳидов, Қ.Ражабов каби олимларимиздан миннатдор бўлмоғимиз керак. Қуллук!

Соғуний домланинг назмий машқлари ҳам диққатга сазовор, ҳатто мақом йўлида ашула қилиш мумкин.

*Қайғулик тунлар узайди, тонг отар кун бормикин?
Биз қамалдик бу темир қўрғон ичида инграниб,
Бу зулмқўрғон қобиғин синдирар кун бормикин?
Барча олам йўллари очиқ эрур, бизга ёпиб,
Эй, Худо, ҳаж йўли бизга очилур кун бормикин?
Барча олам аҳли ўз мақсадларини топдилар,
Ўзбекистон халқига бу иш бўлар кун бормикин?
Каслар бости Ватанни, қоплади селдек келиб,
Бу фалокатдин, Худоё, қутулар кун бормикин?
Соғуний, бағринг эзилди, бу Ватаннинг дардида,
Ким билур, бу дардима дармон топар кун бормикин?*

“Каслар” ибораси матнга ноўрин киритилган бўлса, маъзур кўргайлар!

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”. Т., “Юлдузча”, 1989.

912 ҳижрий йил воқеалари. Мирзо Бобур 23 ёшни қўйиб, 24 га қадам қўйган.

“Бу матлаъани ўшал фурсатга айтилди:

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдим,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдим?*

...Шоҳ Исмоил Шайбоқхонни олғонда Қундузғаким ўтум, Андижон вилояти менинг сори боғиб, баъзи доруғаларини қавлаб, баъзи ерларини беркитиб, манга киши йибордилар. Мен Султон Саидхонга бори навкарларимни топшуруб, кўмак қўшуб, зоду буд Андижон вилоятини бағишлаб, хон қилиб йибордим.

Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз туққонларимдин ўзга кўрмадим. Нечукким, Чин Темур султон ва Эсон Темур султон ва Тўхта султон ва Бобо султон бу тарихда менинг қошимдадурлар, барчани ўз туққонларимдин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар қилибтурмен.

Бу битилганлардин гараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлгонлардин мақсуд — ўзининг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай. Ложарам, ота-огадин ҳар яхшилик ва ямонлигим шое эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонидан ҳар айб ва ҳурарким баёни воқеи эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсун, эшитгувчи таарруз мақомидин ўтсун”.

“Таҳрир этилгай”, “таҳрир айладим” жумлалари ҳозирги замон нашрматбаа ходимлари тушунчасида матнни тузатиш, қис-қартириш маъноларини англатади. Яъни, Бобур биров ёзган кўлёмани таҳрир қиялпими, деган шубҳа уйғотади. Бироқ, “Навоий асарлари учун қисқача лугат”да айтилишича, “таҳрир” — “ёзма баён этиш” маъносини англатади. Ҳартугул, Бобур замонида бировга буюртма бериб асар ёздириб “адиби аввал” бўлишдек уят ишлар ҳали расм бўлмаган эди.

“Тақрир” — “сўзлаш”, “оғзаки баён қилиш” маъноларини билдиради.

Ана энди ҳар хил шубҳаю гумонлардан халос этилган Бобур Мирзонинг ўксик ҳолатини кўз олдингизга келтиринг-а! У инсон сифатида қанчалик машаққат чекмасин, ҳеч қачон одамийлик сифатларини йўқотмайди. Бобур қайси ҳукмдорга ўхшайди? У ноёб шахс эмасми, кўнгилга яқин қариндошимиз эмасми?..

Бегали Қосимов. Маслакдошлар. Т., “Шарқ” нашриёт-матбаа кон., 1994.

Марҳум устозимиз Бегали Қосимов “икки томонлама қатнов”га руҳсат берилгандан сўнг пайдо бўлиб қолган “жадидшунослар”дан фарқли ўлароқ, ўзининг онгли ҳаётини миллатпарвар ота-боболаримизнинг ижодий меросларини теран ўрганиб, уларни халқимизга таништиришга аввалданоқ бағишлаган. У бутун инсон эди, яхшиликни, бир оғиз ширин сўзни умрбод эслаб юрарди. Бир куни Дўрмондаги Ёзувчилар боғидан Ёқубжон Хўжамберди хонадонига маъракага борар бўлдик. Бегали аканинг машинасида Хумоюн мавзеси томон йўл олдик. Домла йўл-йўлакай: “Ёқубжон ниҳоятда оқибатли йигит. Мен унга дорулфунунда дарс берганман. Ўша кезлари отам вафот этиб, Қашқадарёга кетдим. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, олис қишлоғимиз кўчасида, не кўз билан кўрайки, Ёқубжон келяптилар... Кейин билсам, адресни сўраб, қишлоғимизни топиб борибди... Э-э, нимасини айтасиз, кўнглим бир бўшаб кетди... Ёқубжонни укамдек яхши кўраман”, деб ҳикоя қилган эди.

Домла Маҳмудхўжа Бехбудийга бағишланган мақоласини муфтий ҳазратларининг васиятномаси билан яқунлаган эди: “Агар бизнинг ҳаётимиз ҳуррият ва халқнинг бахт-саодати учун қурбонлиқ сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам ҳур-

сандчилик билан кутиб оламиз... Мумкин қадар кўпроқ яхши мактаблар очиш, шунингдек, маориф ва халқ саодатини таъминлаш соҳасида тинмай ишлаш — бизга энг яхши ҳайкал бўлади”.

Устоз Бегали Қосимовнинг илмий асарлари, ҳалол-пок ҳаёти ҳам у кишига ўрнатилган ҳайкалдир.

Хива давлат ҳужжатлари, II, XIX аср Хива давлат ҳужжатлари, II том, Т., “Фан” нашриёти, 1960.

“8-дафтар.

1283 барс йили (*мелодий 1866-67 йиллар; изоҳ китоб охирида илова қилинган — Н.Б.*).

Моҳи Рамазон

Арқдоғи оғиз очарни(нг) харожоти

Етти пут ўн гирвонка қанд, икки пут новвот, беш пут нукул печак, бир пут қанд, нишолда — мураббо учун, пули — тўқсон бир ярим тилло.

Уч ботмон ўрик била уч (ботмон) узум берилди, пули — тўққуз тилло.

Тўрт гирвонка бодом мағзи — ўн икки танга.

Ярим гирвонка чой — бир ярим тилло.

Олти улуғ коса, тўрт кичик коса, пули — икки тилло олти танга.

Тўрт табақ — бир тилло.

Беш танг(га) бўрё, олма, юмурта (олинди).

Ярим ботмон ўрик — ўн икки танга.

Етти ботмон биринж — беш тилло тўрт танга.

Икки ботмон ёғ — беш тилло беш танга.

Уч тилло(га) гўш (олинди).

Олти ботмон нон билан чурак — йигирма тўрт танга.

Бир ярим тилло(га) хўн (олинди).

Ушоқ харожоти — етти тилло...

Муҳаммад Ризо мироб рамазон айтиб келгонда Яъқуб хўжа келиб ўттуз тилло олиб берди...”

Шу ерда мутолаадан бош кўтариб, 8-дафтарнинг изоҳларини титкилаймиз. Чунки Муҳаммад Ризо мироб ким экан, деган савол кўнгилга гулгула солади. Биламизки, Огаҳий домланинг исми шарифи ҳам Муҳаммад Ризо эди.

Изоҳ: “Муҳаммад Ризо мироб — қиётлик Эрниёз миробнинг ўғли; Шермуҳаммад Муниснинг шогирди, укасининг ўғли эди. Хижрий 1238 (1822) йили Шермуҳаммад мироб ўлгандан сўнг Хива хони Муҳаммад Раҳим Муҳаммад Ризони марҳум амакисининг ўрнига тайин этади...”

Демак, у пайтларда фақат болакайлар эмас, олтмишни қоралаб қолган чоллар ҳам эшикма-эшик “Рамазон” айтиб юрган экан-да! Ёки Огаҳийнинг Арқка Рамазон айтиб бориши истисно ҳодисамикан? Боз устига, шоири даврон ўша кезлари Муҳаммад Раҳимхон II ҳукмронлик қилган даврга бағишлаб “Шоҳид ул-иқбол” номли тарихий солнома яратиш билан машғул эди. Балки, шу боис унга 30 тилло “гонорар” ҳадя этилгандир?.. Нима бўлганда ҳам, Арқдаги бир ойлик харажатлар ҳатто тангама-танга ҳисоб-китоб қилинган бир шароитда 30 тилло катта миқдордаги пул эди.

Хали “Гандимиён шартномаси” имзолангунча (1873) етти йил бор эди, етти йилдан сўнг Хива хонлиги мустақилликни бой беради. Унгача бемалол “рамазон” айтиб юриш мумкин. Кейин — ё Раззоқ! — Оллоҳнинг ўзи бир йўл кўрсатади. “Огаҳий, эмди санго ўлмақдин ўзга чора йўқ” деган нидо, эҳтимол, юрт бошига мусибат тушган чоғларда яратилгандир, балки олдиндан қоралаб қўйилгандир-у, фақат шоир уни овоза қилишга шошилмагандир...

“Хива давлат ҳужжатлари, II” китобининг ҳажми 29, 54 босма тобоқ. Уни тарих фанлари доктори М.Й.Йўлдошев, фан номзодлари Т.Н.Неъматов, И.Ф.Низомиддинов нашр-га тайёрлаган. Ҳужжатлар мукамал изох билан таъминланган. Энг охириги хон замонларидаги ижтимоий аҳволни рўй-рост кўрсатиш учун олимлар чинакам фан фидойилари бўлганини тасаввур этиш қийин эмас. Лекин улар ўзларининг меҳнатига, заҳматига яраша тақдирланганми? Буни тасаввур этиш маҳол. Афсуски, олимлар қандай ғовларни енгиб ўтганини ҳам билмаймиз... Агар ўша фидокор инсонлар ҳаёт бўлса, пойига бош эгиб қуллуқ қиламан!

Дарвоқе, шундай ноёб асар бор-йўғи 650 (олти юзу эллик) нусхада чоп этилган, холос.

Натан Рыбак к. Ошибка Оноре де Бальзака, роман. М., “Худ. литература”, 1970.

Маълумки, буюк тарихий шахслар тўғрисидаги ўртамиёна асарлар ҳам қизиқиб ўқилади. Муаллиф фактларни қолипга солиб, қандайдир сохта ғояга бўйсундириб талқин этишга ҳарчанд уринса-да, кўрпанинг бир четидан тарихий ҳақиқат “миё-ёв!” деб бошини чиқариб тураверади.

Андре Моруанинг Бальзакка бағишланган “Прометей” номли тадқиқоти, албатта, кўпчиликни ҳайратга солган. Унда ҳақиқий маъбуднинг оловкор қиёфаси яратилган. Н. Рыбак эса гўё “олов ўғриси”нинг хатосини — бедаво дард мисоли узоқ давом этган бахтсиз муҳаббатини ўзича “кашф” қилади: Эвелина Ганская бойвучча хоним эди, олий эстетик туйғулар унга бегона бўлган ва ҳоказо. Агар Бальзак тирилиб келиб шу китобни ўқиб қолса борми, Натан Рыбакнинг қулоғидан чўзиб, юзига бир тарсаки туширарди ёки жентльменларга хос равишда дуэлга чақирарди. Балки, “Майли, Натан, бир қошиқ қонингдан кечдим. Аслида, сени эмас, ВКП(б)ни дуэлга чақирашим керак. Нима дейсан, анави генералиссимус мен билан дуэлга чиқармикан?” деб сўрарди ҳазиломуз. “Йўқ, ўзи чиқмайди, ўрнига бирорта чекистини юборади”. “Ие, нима учун? Орият керак бўлса, ўзи ҳимоя қилмайдими?” “Ҳаммамизнинг ор-номусимиз — ўша генералиссимус, биз уни ҳимоя қилишимиз керак!” “Чатоқ экан... Мен беғуноҳ қон тўкилишини истамайман. Қандайдир чекист билан ади-бади айтишиб ўтирсам, инсонпарварлигим қайда қолади?. Ке, қўй, шунақа бемаъни гапларни. Ундан кўра, юр, болдоқ пиёлада қаҳва ичамиз”, деб таклиф қиларди муросасоз Оноре.

— Мсье Оноре, “Ревю де Пари”да эълон қилинган очик хатингиздан сўнг барибир ҳеч нарса ўзгармади-ку! Уни парижлик қалам ахли ўқиганми? — дейди Натан таъна оҳангида.

— Ўқиган... Ўн беш йил бўлди, — дейди Бальзак деразага

қараб. — Санъатни асрангиз, тилни асрангиз. Сиз ўлиб кетасиз, лекин сиз яратган асарлар ҳеч қачон ўлмайдди, ҳатто мамлакатимиз ер юзидан йўқ бўлиб кетган тақдирда ҳам одамлар “бу жойда Франция бўлган эди” деб эслаб юришади...

Натан суҳбатдошининг мижжаларида ёш филт-филт этганини кўриб, ноқулай аҳволга тушади. Сабабини ўзича тахмин қилди: “Инсоният комедияси”ни яратган зот бу ёқда қолиб, ҳеч ким танимайдиган де Ноайль деган кимса академикликка сайланди...

— Мсье, қадрингизга йиғлаяпсизми?

— Эҳтимол, де Ноайль мендан кўра яхшироқ ёзувчидир, бироқ мен ундан кўра мард-роқман. Чунки бир вақтлар Виктор Гюгонинг ҳам номзоди академикликка қўйилганини эшитиб, мен дарҳол номзодимни қайтариб олганман...

— Хабарим бор, мсье.

— Мен тўғри тушунаман, лекин Эвелина тушунмайди, у зўр ёзувчи албатта академик бўлиши керак, деб ўйлайди.

— У қалбингизни тушунмаса, нега уйландингиз?

— Қалбим тўнини тесқари кийиб турса, нима қилай ахир...

Улар қаҳвахонада алламаҳалгача бир-бирига тикилиб, сас-садо чиқармай ўтиради. Умрларида биринчи ва охириги марта ғойибона учрашади.

Орадан кўп ўтмай Оноре де Бальзак вафот этади. Эвелина билан бир ёстиққа бош қўйиб бор-йўғи олти ойгина яшайди, холос. У Пушкиннинг тенгдоши эди, 51 йил умр кўрган.

Қабр тепасида Виктор Гюго дил сўзларини изҳор қилади:

— Жаноблар, ҳозир қабрга қўйилаётган инсоннинг ўлими бутун жамият учун бекиёс мусибат бўлди. Бизнинг давримизда хомхаёлларга энди ўрин йўқ. Энди бизнинг нигоҳимиз мамлакатни бошқараётган ҳукмдорларга эмас, фикрлаётган, тафаккур қилаётган зотларга қадалган. Агар ҳалол фикр юритадиган инсонлардан бирортаси вафот этса, бутун мамлакат мотам тутаяди. Бугундан эътиборан истеъдодли инсоннинг ўлими — жамиятнинг мотамидир, даҳонинг ўлими эса умумхалқ мотамига айланиб кетади... — У марҳумнинг юзига узоқ тикилиб туради: оппоқ соқолининг учларига кўзёшлари марварид мисоли илиниб қолганини сезмасди...

Ҳа, буюк тарихий шахс тўғрисида ёзилган ўртамиёна асар ҳам қалбимизни ларзага солади.

San'atning amaliy ifodasi

Қадим Наврӯз умумхалқ байрами дея эътироф этилган 1989 йилдан эътиборан юртимизда ҳар йили бу байрамни театрлаштирилган дастур асосида ташкил этиш анъанага айланди. Бу муҳим тадбирни амалга ошириш борасида кўпгина режиссёрлар, бадиий олий ўқув юр்தларининг мутахассис ўқитувчилари, халқ ижодий жамоалари раҳбарлари нафақат режиссёр, балки сценарий муаллифи сифатида ҳам салоҳиятларини намоён эта бошлади. Вилоятлар, туманлар, меҳнат жамоалари, ўқув юр்தлари ва маҳаллаларда ўтадиган Наврӯз байрамини томошалар, сайиллар, мусобақалар тарзида ташкил этиш ва сахналаштиришда, шунингдек, Тошкент шаҳрида республика миқёсида бўладиган катта театрлашган томошанинг мукамал даражадаги намоишида уларнинг хизматлари катта. Зеро, вилоятлар, туманларини тайёрлаш уларнинг зиммасига юкланган. Асосий театрлашган Наврӯз томошасининг ўзида ҳам байрам бадиий раҳбари ва бош режиссёри бошчилигида юздан зиёд турли тоифа сахналаштирувчи ижодкорлар фаолиятда бўлади.

Байрамнинг катта театрлашган томошасига бир неча ой аввал тайёргарлик бошлаб, барча ижодкорлар, ташкилотлар, маъмурлар, режиссёрларни ишга солиш, томошанинг гоя ва мавзуларини аниқлаб, драматургиясини шакллантириш, шу асосда шоирлар, бастакорлар, рассомлар билан бирга томошанинг умумий образи, кўриниши, бадиий фони, сахналари, ҳаракатланувчи қурилмалари, тасвирлари устида иш олиб бориш, томошанинг умумий бадиий ечимини топиш, режиссёрлар, балетмейстерларга соҳалари, иш доираларини аниқ белгилаб бериш, ҳозиргарлик машқларини бошлаб юбориш, тайёр қисмлар, эпизодлар, лавҳалар, якка ижроларни кўздан кечириш, пировардида уларни қўшиб умумий ижро даражаси, суръати, уйғунлигини кўриш ва ниҳоят, тайёр бўлган томошани намоиш этиш бадиий раҳбар ва бош сахналаштирувчи режиссёрдан жуда катта ташкилотчилик қобилияти, замон талабларини чуқур ҳис этиш, ирода, қатъият, юксак дид ва маҳорат талаб қилади.

Бугунги кунда Наврӯз томошаси режиссураси шаклланди ҳамда барқарор ижодий ва ташкилий йўналишига эга бўлди. Бунга, албатта, юртимиздаги аксарият режиссёрлар, балетмейстерларнинг хизматлари туфайли эришилди. Хусусан, Рустам Ҳамидов фаолияти ниҳоятда салмоқли. Зеро, Р. Ҳамидов катта театрлашган томошалар билан махсус ва муттасил шуғулланди. Жаҳон халқларининг оммавий театрлашган томошалари тарихи ва назариясини чуқур ўрганди, миллий байрамлар, томошалар, маросимлар, ўйинлар тарихи ва уларнинг ўтказилиш тартиби билан мудом қизиқди. Аммо у фақат тарихий манбалар, назарий қоидалар таъсирига тушиб қолгани йўқ. Улар режиссёрнинг билимини бойитишга, савиясини оширишга хизмат қилди, холос. Наврӯзнинг катта театрлашган томошасини тайёрлаш ва ўтказишга раҳбарлик қилиши натижасида Р. Ҳамидовнинг йилдан-йилга тажрибаси ортиб, миллий театрлашган томошанинг наинки амалий-ижодий, балки назарий асосларини ҳам ишлаб чиқишга муваффақ бўлди. Театрлашган томошаларни тайёрлаш ва ўтказиш жараёнлари, томошаларнинг ўзи бунинг ёрқин далилидир.

Р.Ҳамидов, Б.Йўлдошев, А.Раҳимов, Э.Колосовский, Н.Отабоев, М.Азимов ва бошқа ўнлаб режиссёрларнинг истеъдоди, ижодий фаолияти, саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ ҳозирги кунда Наврӯз байрами катта театрлашган томошаларининг барқарор бадиий тамойиллари шаклланди.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғи мажмуи ҳар йили нишонланадиган Наврӯз байрамининг театрлашган томоша сахнаси — майдонига айланди. Миллий боғ мажмуининг томоша майдони сифатида танланиши Наврӯзнинг сиёсатдан, мафкурадан холи, миллий қадриятларни тиклашга қаратилган умумхалқ байрами экани далилидир.

Наврӯз томошалари режиссураси шаклланиши жараёнида кўпгина муҳим хусусиятлар юзга келди.

Биринчидан, Наврӯз томошалари режиссурасининг асосий шarti уйғунлиқдир. Томошалардаги санъат, спорт, этнография,

фольклор, бадий сўз ижрочилиги, меҳнат ва ижтимоий ҳаёт лавҳалари бир-бирига сценарийда белгиланган ягона гоя, мавзулар асосида бириктирилади. Мана шу уйғунлик ўз навбатида бадий яхлитликни вужудга келтиради.

Иккинчидан, Наврўз томошалари тарихий ва замонавий воқеликни поэтик-фалсафий умумлашмалар, рамзий образлар, ёрқин ва бўрттирма воситаларда акс эттиради. Яъни романтик-мифологик ечим етакчи вазифани ўтайди.

Томошаларда ҳаёт икир-чикирлари, маънавий тафсилотлар учрамайди. Меҳнат манзараси, шу кундаги ижтимоий ҳаёт тақозо этган мавзулар ҳам ана шу кўтаринки умумлашма руҳда қайта ишланиб, томоша таркибига киритилади. Ҳатто ҳаётнинг ўзида театрлашган ва умумлашган анъанавий маросимлар, томошалар, ўйинлар, рақслар ўзаро боғланиш, суръат, мазмун ва шакл нуқтаи назаридан қайта ишланади ёки таҳрир қилинади. Спорт кўринишларини ҳам бадий умумлашма шаклида кўрсатишга аҳамият берилади.

Учинчи хусусият — бадий образлиқдир. Рамзий-мифологик ва рамзий-фалсафий образлар ҳамда шулар руҳида гавдалантирилувчи тарихий сиймолар, уларни ўз бағрига қамраб олувчи Наврўз, Баҳорой, Дехқонбобо, Она Ватан каби етакчи рамзий образлар, романтик-мифологик ечим — ҳаммаси бир бўлиб бадий образлиқни ҳосил қилади. Томошалардаги барча қисмлар, кўринишлар, маросимлар, рақслар, ўйинлар театрлаштирилган бўлади. Театрлаштириш эса образли ечим демакдир. Образли ечим туфайли меҳнат манзаралари, замонавий мавзулар санъат ҳодисасига айланади. Умуман, образлиқ байрам томошасини яхлит бир санъат асари даражасига олиб чиқади. Бунда умумий мусиқа ва тасвирий ечим, либослар, ниқоблар, умумлашма қиёфалар, бадий фон кўринишлари, нур ва овоз парти-

тураси, нурли ва жонли пардалар муҳим аҳамиятга эга.

Тўртинчи хусусият — Наврўз томошаларининг ягона ва узлуксиз драматик ҳаракат асосига қурилишидир. Режиссура афсонавий, тарихий, замонавий воқеликнинг ўзига хос кўшма моделини яратишга бел боғлар экан, Миллий боғнинг бутун сатҳи ва осмонини, барча қатнашувчи гуруҳлар ва ижрочиларни ягона гоъвий мақсад ва суръат асосида ҳаракатга келтиради. Яъни фақат одамлар эмас, табиий манзаралар, тасвирий воситалар, мусиқа, бошловчи овозлари, ранглар, товушлар, ҳаракатланувчи қурилмалар, шарлар — барчаси бир-бирига боғланган, уйғунлашган тарзда ҳаракатга келади. Мана шулар айни чоғда томошанинг умумий композициясини ҳосил қилади. Драматик ҳаракат ривожланиб боради. Бунда муқаддима, мусиқий чорлов, қатнашувчилар намойишидан иборат бошлама (экспозиция), асосий қисмлардаги театрлашган томошалар, маросимлар, дастурлардан ташкил толган манзара ривожи, қадриятларга ва Ватанга бўлган эзгу туйғулар жўшқин тараннум этилиб, ижрочилар билан томошабинларни руҳан бирлаштириб юборадиган ҳолат авж пардаси (кульминация) ва тантанали хотима муҳимлиги ҳамisha режиссуранинг диққат марказида бўлади.

Шундай қилиб, Наврўз байрами халқимиз маънавий ҳаётининг узвий бир тармоғи сифатида жамият билан бирга шаклланмоқда. Яъни ҳуқуқий давлат ва демократик жамият қуришга бел боғлаб, иқтисодий ва маънавий ислохотларни қадам-бақадам амалга ошираётган халқимиз билан бирга Наврўз ҳам тикланиб, ўзгариб, янгиланиб, такомиллашмоқда. У шакли, моҳиятини тиклабгина қолмай, янги мазмун, янги қиёфага эга бўлди, жамиятнинг маънавий байроғига, чинакам умумхалқ байрамига айланди.

Болтабой ШОДИЕВ,

санъатшунослик фанлари номзоди

Xalqaro mezonlar taqozosi

Жамиятда аёлнинг тугган ўрни қандай? У ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида эр-каklar билан тенг даражада иштирок эта оляптими? Бу каби саволларга мутахассис-

ларнинг жавоби турлича. Айримлар ушбу масаланинг долзарблигини, яъни аёлнинг жамиятдаги мақomini юксалтириш зарур эканини таъкидлайди. Баъзи мутахассислар

аёлнинг ўзига хос назокат соҳибаси эканига урғу бериб, у барча масалаларда ҳам эркаклар билан тенг ўринда бўлиши шарт эмас, деган фикрда. Хўш, аслида қандай?

Айрим статистик маълумотларга эътибор қаратайлик. Аёллар мамлакатимиз жами аҳолисининг 51 фоизидан ортигини ташкил этади. Шу вақтгача Олий Мажлис депутатларининг атиги 8 фоизини аёллар ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 2004 йили Қонунчилик палатасига бўлган сайловларда 18 фоизни ташкил этди. Шунинг ўзиёқ мамлакатимизда жамият бошқаруви соҳасида аёллар мақомининг сезиларли даражада ўсганини кўрсатади. Албатта, бу ҳали қониқарли эмас. Лекин ҳеч қайси мамлакат бу борада бирданига юксалиб қолмаган. Далилларга мурожаат этамиз.

АҚШ — юксак даражада тараққий этган мамлакат. Буни барча бирдай эътироф этади. Лекин бир ҳақиқатни ҳам айтиш керак. Ҳатто мазкур мамлакатда ҳам аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги бугунги фаоллигига осонгина эришилган эмас. АҚШда 1920 йилга келибгина аёллар эркаклар билан тенг сайлов ҳуқуқига эришди. Ваҳоланки, 1920 йилгача бу мамлакат 150 йиллик мустақил тараққиёт йўлини босиб ўтган эди.

Дунёнинг турли мамлакатларида яқин вақтларгача аёллар ҳуқуқи чекланиб келган. Масалан, Янги Зеландияда 1893, Финляндияда 1906, Буюк Британия ва Россияда 1918, Францияда 1944, Японияда 1959, Швейцарияда 1971, Лихтенштейнда 1976 йилларда бундай чекловлар бекор қилинган. Бу ҳолат айрим араб давлатларида (Кувайт, Саудия Ара-

бистонида) бугунги кунгача сақланиб қолган (Сайёра Хўжаева. *Хотин-қизлар сиёсий фаолиги*. "Оила", 2004, 1-сон, 21-бет).

Мазкур ҳолатлар билан қиёсланганда, жамиятда аёллар мавқеи ўсишининг эндигина мустақил тараққиётнинг ўн тўртинчи йилида турган Ўзбекистондаги даражаси нисбатан қаноатланарли, дейиш мумкин.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг "Аёл ҳуқуқлари камситилишининг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисида"ги Конвенциясида иштирок этувчи давлатлар унда қўйилган талабларни ҳаётга тўлиқ татбиқ қилади. Жумладан, аёлларнинг эркаклар билан тенг шароит асосида барча сайлов ва референдумларда овоз бериш, шунингдек, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқини таъминлайди.

Бу — аёллар жамият ҳаёти учун муҳим масалаларни ҳал қилишда бевосита иштирок этиши мумкин демакдир. Ушбу ҳуқуқ халқаро меъёрий ҳужжатлар асосида кафолатланган.

Аёлларнинг ижтимоий ҳаётда, жамият бошқарувида фаол қатнашувига миллатимиз тарихидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Тўмарис, Зебуннисобегим, Нодирабегим ва бошқа момоларимиз фаолияти бунга далил бўла олади. Шу маънода, жамият ҳаётидаги бугунги ислохотлар ўша тарихий анъаналаримизни янги шароитда, ҳуқуқий демократик жамият қуриш жараёнида янада юксак даражада давом эттиришга хизмат қилиши зарур.

Севара АХРОРОВА,

тадқиқотчи

Musiqali drama istiqboli

Ҳар бир миллат ўз тарихига, менталитетига эга. Шу боис санъати ҳам ўзига хос бўлиши табиий. Жумладан, биз ўзбекларнинг ҳам.

Маълумки, драма жанри бизга Овруподан кириб келган. Лекин мусиқали драманинг дастлабки белгилари бизда ундан олдин, минг йиллар илгари шаклланган эди. Мусиқий томошалар ҳозирги даврда мусиқали драма ёки мусиқали комедия каби замонавий иборалар билан уйғунлашиб кетди. Муқимий номидаги мусиқали драма театри ижодий фаолиятида ҳам халқимизнинг

асрий санъати катта ўрин тутаяди. Театр қарийб бир асрлик фаолияти давомида минглаб мусиқали драма спектаклларини халқимизга тортиқ этди. Ўз миллий, мусиқий йўналиши билан ҳатто ўзга миллат вакиллари эътиборини қозонди. Шунинг баробарида замон мусиқали театр олдига ҳам ўз талабларини қўймоқда. Бу талабларни уйдлаш эса, табиийки, осон эмас. Бунинг учун, биринчи навбатда, юқори савияли мусиқий драма асарлари керак. Қолаверса, драматург, режиссёр, бастакор ва расом ижодий ҳамкорлиги зарур. Улардан ҳар бири ўз со-

ҳасидан ташқари мусиқани ҳам теран билиши, нозик ҳис этиши бу борада муҳим аҳамиятга эга.

Спектаклнинг “темпи” дирижёрга боғлиқ. Демак, у ҳолатни ичдан сезиши, актёр билан “бирга нафас олиши” зарур. Ҳолатга қараб бутун бошли оркестрни спектаклнинг бош ғоясига йўналтира билиши керак. Хормейстер ва хор жамоаси ҳамда муаллифлар ҳамфикрлиги спектакль “темпи”га, бадиий савиясига ижобий таъсир қилади. Балетмейстер ва раққосу раққосаларни ҳам спектаклнинг умумий ғояси томон йўналтириш режиссёрнинг вазифасига киради. Режиссёр, драматург, бастакор ва концертмейстер ҳамкорлиги, айниқса, актёр танлаш жараёни муҳим аҳамиятга эга. Дарҳақиқат, мусиқали драмада актёр танлаш осон эмас. Бунда актёрнинг қадди-қомати, маҳоратидан ташқари, овози ҳам муҳим ўрин тутди. Дейлик, бош қаҳрамон — ёш йигит. Актёрнинг овози эса бас-баритон (йўғон овоз), қаҳрамоннинг овози ёшига муносиб бўлиши керак, яъни тенор (майин овоз). Бўлганда ҳам, лирик тенор. Лекин ўша овозни топиш осонми? Бундай ҳоллар мусиқали драмада энг катта муаммо. Боринги, талабга жавоб берадиган овоз топилди ҳам, дейлик. Қадди-қомати мос бўлмаса-чи? Яна ишни бошидан бошлашга тўғри келади.

Хўп, муносиб актёрлар топилди ҳам. Иш жараёни бошланди. Режиссёр актёрларга вазифа бериб, спектакль финалига томон тайёрлай бошлайди. Асарда кўрсатилган шарт-шароит эса оғир. Бош қаҳрамоннинг онаси ёки яқин кишиси вафот этган. Актёр йиғлаб, эҳтирос билан монолог ўқийди. Оқ че-

кади, нола қилади. Шундан кейин мусиқали драмада ария ёки дуэт келади. Кечинма санъати бўйича актёрдан шунга мос ижро талаб қилинади. Демак, актёр 5, 10, 20 дақиқа йиғлаб диалог, монолог айтади. Та-саввур қилинг, актёр энди арияни бастакор ёзган диапазонда ижро эта оладими? Биламизки, инсон оғир фожиавий ҳолатни бошидан ўтказиб, бўзлаб йиғлаганда ингичка овоз толаларида табиий ўзгаришлар вужудга келади. Ўз-ўзидан аёнки, овознинг ўша олдинги жаранги қолмайди. Актёр бу вазиятда керакли пардага ета олмаслиги мумкин. Шу маънода, мусиқали спектаклларни драматик спектакллар қаторига қўйиб таҳлил этиб бўлмайди.

Мусиқали спектакллар ҳар доим драмадан устун ҳисобланган. Мусиқали жанрнинг умрбоқийлигини таъминлаш учун санъатшуносларнинг унга ўзига хос ёндашуви талаб этилади. Пала-партиш, малакасииз, асоссииз таҳлил мусиқий актёрларнинг энгил-елпи йўлга ўтиб кетишига сабаб бўлиши мумкин.

Мусиқали драма театрлари учун кадр тайёрлаш долзарб масаладир. Санъат институтида мусиқавий билимга, актёрлик, режиссёрлик тажрибасига эга бўлган мутахассисларгина фаолият кўрсатиши зарур.

Мусиқали драма мураккаб жанр. Санъатнинг бу тури актёрдан жуда катта куч, билим ва қобилиятни талаб қилади. Бу соҳада муносиб, салоҳиятли кадрларни тайёрлаш мусиқали драма истиқболини таъминлашнинг асосий шартидир.

Боир ХОЛМИРЗАЕВ,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист

“Ideal jamiyat”ning estetik talqini

Шарқ ва Ғарб файласуфлари қадимдан кишиларни уюшишга олиб келувчи омиллар тўғрисида бош қотиришган. Масалан, Ибн Сино: “Инсон жамиятдан ташқари яшаши, меҳнат қилмаслиги мумкин эмас. Шунга кўра, эҳтиёжларини тўлагича қондириш учун кишилар бирлашишлари зарур” — дейди. Жамиятга мансуб ҳар бир шахс адолатли жамиятни орзу қилади. Шундай қилиб, истиқбол улар тафаккурида у ёки бу кўри-нишларда зухур эта боради.

Гап кишилик жамоаси ва улар ўйлаб чиққан “олий жамият” ҳақида борар экан, антик даврдан то ҳозирги кунга қадар бу хусусдаги фикрлар тақомилида муайян ворисийликни кузатиш мумкин. Дастлаб маданиятнинг қадим бешикларидан ҳисобланмиш юнон фалсафасида фақат хаёлдагина тиклаш мумкин бўлган давлат тўғрисида ибтидоий фикрлар учрайди. Платон “Давлат” асарида энг яхши, аъло, мумтоз жамиятнинг дастлабки манзарасини — чизгиларини беради. У дав-

латнинг бошқарув тизимига баҳо бериб, жамият аъзоларини уч табақага бўлади: ҳукмдорлар — файласуфлардан иборат давлат бошқарувчилари; ҳарбийлардан таркиб топган кўриқчилар; ишлаб чиқарувчилар синфи. Олимнинг фикрича, табақаланиш кишиларнинг салоҳияти, билим даражаси ва табиатига кўра воқе бўлса, жамиятнинг идеал бўлишига акс таъсир эта олмайди. Шу ва шунга ўхшаш гоаялар антик давр мутафаккирлари ижодида қайсидир маънода асосий ўринни эгаллаган. Дунёқарашдаги бундай эврилишлар жамият аъзоларининг ижтимоий ва бадиий тафаккурига ҳам таъсир ўтказди. Гомер, Аристофон, Софокл, Эврипид, Аристотель, Плутарх, Эпикур, Горацій, Цицерон асарларидаги ижтимоий-эстетик идеалга оид фикрлар буни тасдиқлайди.

Табиийки, эстетик идеалнинг Шарқ ва Фарбдаги кўринишлари, бадиий талқинида тафовутлар мавжуд.

Шарқ фалсафасининг бой тарихини кутзатганимизда, Зардуштийнинг муаззам “Авесто”сидан тортиб, Юсуф Хос Ҳожиб, Фобрий, Ибн Сино, Ибн Рушд, Жалолиддин Довоний ва бошқаларнинг асарларида “ижтимоий”, “одамлар ва инсонийлашган идеал жамоа”лар тўғрисидаги фикрларни учратамиз.

Фарб фалсафасида бу хилдаги қараш “утопия” истилоҳи билан машҳур. Утопия тарихига XIV асрда яратилган “Кокейн ўлкаси” поэмаси асос бўлган, деган қарашлар бор. Томас Мор “Утопия”сидан қарийб 200 йил олдин яратилган бу асарда фақатгина тўкин ҳаёт масаласи қаламга олинган. Кокейн ўлкаси жаннат билан қиёсланиб, муаллиф “ўз олами”ни ундан-да устун қўяди. Қизиғи шундаки, Кокейн ўлкаси Испаниянинг шимолидаги денгиз оролларида жойлашган. Англиялик тарихчи А.Л.Мортон (*A.L.Morton. The English utopia. London, 1952*) асар сюжетини кельтлар мифологияси билан боғлайди. (И.Гаспринскийнинг ижтимоий идеал талқинига бағишланган “Дор ул-роҳат муслмонлари” асари воқеалари ҳам Испания билан боғлиқ. Яъни одамлар кўзидан яширин жамоа қадим Андалусияда мавжудлиги қаламга олинган). Шу тариха гоҳ мифлар, гоҳ орзу-хаёллар таъсирида ёзилган асарлар мундарижаси бойиб борди. Бу эса инсон руҳиятида барча аъло нарсаларга даъво қилиш ҳисси мавжудлигини англатади.

Томас Мор ўз қарашлари билан Платон “назария”сини давом эттирди. У “Давлатни яхши бошқариш, янги Утопия ороли ҳақида

фойдали олтин китоб” асари орқали илк бор **утопия** атамасини қўллади (Томас Мор. *Утопия. М., “Наука”, 1978, стр. 6*). У, биринчидан, Платон асарларидан таъсирланган бўлса, иккинчидан, эстетик идеал масаласи бош мавзу бўлган диний, хусусан, христианлик адабиётлари билан ҳам таниш эди. Мор давлатнинг географик харитасини белгиллаган бўлиб, Утопия (орол) 54 шаҳардан ташкил топади, ҳар шаҳарда 3 тадан донишманд оролнинг умумий ишларини назорат қилиб туради. Тасаввур қилинг, тили, кийимлари ҳатто яшаш тарзи бир хил бўлган жамоа, бошқача айтганда, берганига қаноат қилиб, ортиқча ўй-хаёллардан холи роботодамлар казармаси... Лекин Мор хаёлотининг шуниси характерлики, унинг фалсафасида эркин сайлаш ва сайланиш гоаяси ҳам илгари сурилади.

Утопик фалсафани Томазо Кампанелланинг “Куёш шаҳри” асари давом эттирди. Платон, Мор ва Кампанелла амалдаги давлат бошқарувини қоралаган ва жамият аъзоларининг ҳар томонлама тенг бўлишини ёқлаган бўлсалар-да, “ўз давлатлари”да ҳам унинг мавжудлигини асословчи стихияли бошқарув тизимини ишлаб чиқдилар. Кампанелланинг “Куёш шаҳри”да давлат тўрт юқори система: Куёш — олий ўрин, Пон — куч, Син — донолик ва Мор — муҳаббат асосида бошқарилади. “Куёш” лавозимига сайланадиган одам 35 ёшдан кичик бўлмаган, ақлли, ўқимишли, тажрибали бўлиши шарт, деб белгиланган. Бундай қарашлар жамиятдаги реал қонун-қоидаларга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Масалан, тадқиқотчиларнинг аниқлашича, АҚШ конституциясига Платоннинг айрим қарашлари замин яратган бўлса, бошқа давлатларнинг қомусларида президентликка сайланиш ёши 35 ёш қилиб белгиланган (Бу ҳақда қаранг: *Michael Hart. The 100 A Ranking of The Most in Luental Persons in Histotu. A Citodel Press Book. 1990*).

Францияда **утопия** Дени Верас, Габриель Дефуаньи, Анри Дюкен, Н.Годеваль, Жан-Милье, Сен Пьерлар ижодида ўз аксини топди. Дени Верас “Северамблар тарихи” повестида давлатни бутунлай жамият аъзолари “қўлига топшириб қўяди”ки, бу ерда қатъий ижтимоий муносабатлар асосий ҳаракатлантирувчи куч, бош мақсад эканлиги маълум бўлади. Габриэль Дефуаньининг утопияси ҳаммасидан аянчли. У муаммоларни аънаванвий йўл билан эмас, балки одамнинг ўзгарган биологик шакли, яъни гермофродотлар (икки жинслилар) жамиятини яратиш йўли билан ҳал қилиш мумкин, деб

хисоблайди. Бу эса жинслар тенглиги ғоясидан ҳам бемаъни ва ўта хаёлий.

Бундан ташқари, Жонатан Свифтнинг “Гулливёрнинг саёхатлари” (1726), Этьенна Кабенинг “Икаррияга саёхат”, Эдуард Белламининг “Ўтмишга назар” асарларида “хаёл-парастлик”ка йўрилган классик давлат яратишнинг турли усуллари бадиий ифодасини топган.

Ўз даврида ғарб, хусусан, француз жамияти, маданияти, ҳатто тили таъсирида бўлган рус фалсафий фикрлар силсиласида француз утопишларининг издошлари бўлиши табиий эди. А.Шишкиннинг ёзишича, рус бадиий утопиясида ҳам ғаройиб ва бетакрор асарлар талайгина. А.Н.Радишевнинг “Петербургдан Москвага саёхат” (1790), В.Ф.Одоевскийнинг “Номсиз шаҳар” (1839), А.Д. Улыбышевнинг “Туш” (1919), Г.П.Данилевскийнинг “100 йилдан кейинги ҳаёт” (1879) ва Г.Ф.Федоровларнинг “2217 йил оқшоми” (1906) асарлари шулар жумласига киради (Бу ҳақда қаранг: А.Шишкин “Есть остров на

том океане”. Утопия и антиутопия XX века. М., “Прогресс”, 1990, стр. 15).

Маълумки, жамиятда ҳам, ижтимоий онгда ҳам ўзгариш ўз-ўзидан содир бўлмайди, оқибат албатта сабаб фактори билан боғлиқ. Ёки аксинча, шахс дунёқарашининг узвий бирлиги бўлган идеал тушунчаси ҳамма даврлар учун хос, лекин уни излаш усуллари, унга олиб борувчи йўллар турлича. Инсон ўзи мансуб бўлган муҳит, ўзининг ва жамият аъзоларининг хатти-ҳаракатидан қониқмаслиги боис хаёлий тимсолларга эҳтиёж сезади. Ҳатто тафаккурида шакланган эстетик идеалининг айрим хусусиятларини ўзига ҳам сингдира боради. Худди шу каби жамият аъзолари ижтимоий тафаккурида акс этган келажак қиёфаси муайян даражада жамият ҳаётида ўз ифодасини топиши, баъзан эса унга таъсир ҳам этиши мумкин.

Адиба ДАВЛАТОВА,

ЎЗМУ аспиранти

Ҳокимият ва ахлоқ

Маълумки, адолатли жамият барпо этишга доир илк фалсафий таълимотлар Хитойда шаклланиб, Марказий Осиё ва Овруподаги ижтимоий-сиёсий қарашлар ривожига ҳам жиддий таъсир кўрсатган. Бу борада ўзига хос таълимот милоддан олдин 551-479 йилларда яшаб ижод этган мутафаккир Конфуций томонидан илгари сурилган. У жамиятда ижтимоий зиддиятлар кучайган, азалий ахлоқий ва маънавий қадриятлар инқирозга юз тутган бир даврда яшаган. Жамият маънавиятини қайта тиклаш мақсадида мутафаккир Чжоу-гун қарашларига таяниб, жамият ва давлатни бошқаришни такомиллаштириш, ахлоқий-маънавий қадриятларни ривожлантириш таълимотини яратган.

Конфуций жамият инқироздан халос бўлиш учун ҳукмдор ва мансабдорлар давлатни бошқаришда адолат тамойилларига амал қилиши зарурлигини уқтириб, юксак ахлоқий меъёрлар намунасини, ўзига хос ахлоқ кодексини, шунингдек комил инсон тимсолини яратишга интилган. Бу тимсол моҳияти (“цзюнь-цзы” “цзюнь — жаноб,

ҳукмдор; “цзы” — ўғил) унинг талқинида, олижаноблик фазилатида намоён бўлади. Конфуций фикрича, “цзюнь-цзы” — ахлоқий меъёрларга мос ҳаётий принципларга эга бўлган, комиллик сари интилган, бурч ва масъулиятни ҳис этадиган инсондир.

Аллома назарида, мансабдор киши “одамлар нимани яши кўриши ва нимани ёмон кўришини билиши ва ҳамиша эзгу ишларга қўл уриши лозим. Шундагина одамлар унинг ортидан эргашади. Зеро, шамол қайси томонга эсса, майса ҳам ўша томонга эгилади”.

У жамият ва давлатни идора этиш тамойиллари ҳақида тўхталиб, шогирди Цзи-гунга бундай деган эди: “Энг муҳими, одамларни озиқ-овқат, қурол-яроғ билан таъминлаш ва улар ишончини қозонишдир. Қуролдан ҳам, озиқ-овқатдан ҳам воз кечиш мумкин, бироқ ишончга таянмаган давлатнинг пойдевори заиф бўлади”.

Конфуций давлатни бошқариш ҳамда жамият барқарорлигини таъминлашда маънавий-ахлоқий қадриятларга таяниш муҳим

аҳамият касб этишини уқтиради. Унинг назарида, “дэ (маънавий-ахлоқий воситалар) ёрдамида бошқариладиган давлатда одамлар ор-номусли, ҳалол ва софдил бўлади” (*История политических и правовых учений. Древний мир. М., “Наука”, 1985, стр.170*).

Фуқаролик жамияти ҳамда адолатли давлат гоёларини ривожлантиришда милоддан олдин 469-399 йилларда яшаб ижод этган юнон мутафаккири Сукротнинг хизмати бекиёсдир. Унинг таълимотига кўра, “Халқ иродаси ва давлат қонунларига асосланган ҳокимият — подшолик, халқ иродасига зид, қонунга эмас, ҳукмдорнинг ўзбошимчалигига асосланган ҳокимият — тирания. Қонун устуворлигига таянган ҳокимият — аристократия, бойликка интилганлар бошқаруви — плутократия, халқ оммаси иродасидан келиб чиққан ҳокимият эса демократиядир”.

Аллома Оврупо ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида биринчилардан бўлиб давлат билан фуқаролар ўртасида шартномавий муносабатлар ўрнатиш гоёсини илгари сурган эди. Сукрот назарида, сиёсий эркинликларга эга бўлиш имконияти оқилона ва адолатли қонунлар билан белгиланмоғи даркор. У индивиднинг полисга нисбатан бурчлари ҳақида сўзлаганда, қонун воситасида тартибга солинган жамиятда эркин ва тенг ҳуқуқли фуқароларнинг бурчларини назарда тутди. Унинг фикрича, адолатли қонун орқали эришилган эркинлик — “инсон учун ҳам, давлат учун ҳам улкан бойлиқдир”.

Милоддан олдин 384-322 йилларда яшаб ижод этган буюк мутафаккир Арасту таълимотида — устозлари Сукрот ва Афлотуннинг давлатчилик тарихи, ҳокимият шакллари ҳамда идеал жамият ҳақидаги қарашлари янги поғонага кўтарилади. Унинг фикрича, давлат кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш, инсон фаровонлигини таъминлаш учун вужудга келади. Арасту Сукротнинг давлат шакли фуқаро қандай мақомга эга экани билан боғлиқлиги ҳақидаги қарашларини ривожлантириб, муайян давлатнинг қонунчилик мажлиси ёки суд ҳокимиятида иштирок этган одамгина фуқаролик мақомига эга бўлади дея таъкидлайди.

Мутафаккир ҳокимиятнинг турли шакллари ҳақида сўз юритиб, чунончи, демократия тузумининг мазмун-моҳиятини куйидагича тасвирлайди: “Демократиянинг асосий белгиси — эркинлик ва тенглиқдир. У фақирларнинг ҳам, мулкдорларнинг ҳам бирон-бир имтиёзга эга бўлмаслигини тақозо этади. Эркинлик ва тенглик эса ҳар бир фуқаро

ронинг давлат бошқарувида иштирок этишида намоён бўлади. Демократия халқ ҳокимияти бўлгани боис унинг қарори халқ қилувчи аҳамият касб этади”.

Аммо, у демократия тузумининг нафақат афзалликлари, балки салбий томонларини ҳам таҳлил этади. Унинг назарида, “Бундай ҳолатлар сафсатабозлар таъсирида қонун оёқости қилиниши, халқ мажлиси қарорлари устувор аҳамият касб этиши самарасидир. Қонун устувор бўлган демократик давлатларда эса сафсатабозларга ўрин қолмайди”. Арасту назарида, барча норозилик ва давлат тўнтаришлари қонун ва тенглик таъминининг бузилишидан келиб чиқади.

Алломанинг таъкидлашича, давлат ва жамиятни бошқаришда қонунлар халқ қилувчи аҳамият касб этиши лозим. “Шундай қилиб, қонун устуворлигини ёқлаб чиққанлар ақлзаковат ва тафаккурга таянган бошқарувни, шахс ҳокимияти тарафдори бўлганлар эса сиёсий фаолиятга ҳайвоний унсурни олиб кирган бўлади”. Мутафаккирнинг фикрича, инсоннинг инсон устидан ҳукмронлиги охиروқибат ҳокимиятни суистеъмол қилишга, яккахокимлик ва зўравонликка олиб келади.

Арасту таълимотида “Фуқаролик жамияти” тушунчаси ўзига хос тарзда акс эттирилганига амин бўламиз. Бу жамиятни у “сиёсий бирлик — ҳамжамият” деб атаган эди. Мазкур иборанинг лотин тилидаги ифодаси “societas civilis” кейинчалик фанга “фуқаролик жамияти” сифатида кириб келган. Айрим мутахассисларнинг таъкидлашича, мутафаккир яшаган даврда шахс ўзини жамиятдан айри ҳолда тасаввур эта олмагани боис “фуқаролик жамияти” тушунчаси “сиёсий жамият” иборасининг муқобили (синоними) сифатида қўлланган.

Мухтасар қилганда, қадимги Хитой ва антик давр мутафаккирларининг давлат ва жамият, сиёсий муносабатларга доир қарашлари фуқаролик жамияти ҳақидаги илк тасаввурларни шакллантирди. Бинобарин, уларнинг ҳокимият шакллари, ижобий ва салбий жиҳатларига оид гоёлари бугунги кунда ҳам қимматини йўқотмаган. Шу маънода, юртимизда эркин демократик давлат ҳамда фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида жиддий қадам қўйилаётган экан, Фарб ва Шарқ ижтимоий-фалсафий меросини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Муқимжон ҚИРФИЗБОЕВ,
тарих фанлари номзоди

RESUME

No one can deny that there is development where human thought is freely expressed. An article entitled "Freedom of thought", by philosopher Abdurahim Erkayev, analyzes this phenomenon, its main features, practical and theoretical manifestations.

It is natural for any nation who values their own language, history and traditions to puzzle over the question of what nation they are. An article, "What nation are we?", by literary expert Nurboy Abdulhakim, explains, through examples, the ancient foundations and the high standing of our nation, language, history and traditions. He also discusses at length the relevant problems from the perspective of modern thinking.

In an interview, entitled "'The Sniper' of Our Literature", a member of the elder generation of Uzbek literature, academician Matyoqub Qoshjonov, tells of his life, his sixty years of scientific and creative work, his thoughts and opinions on today's literature.

Everyone has their own regrets in life. Matyoqub Qoshjonov recounts some of his in an essay entitled "My regrets".

The world is full of secrets. Man is interested in knowing everything. The famous eye scientist from Bashkortistan, Ernst Moldashev researches the mystery surrounding the creation of the human being in his book, "Who is our origin?". A translation of his work presents new revelations

about data that the human eye “carries”, the spread of people across the world, and Tibet as land that holds the key to many secrets of human history.

Alisher Navoiy took a very keen interest in the heritage of Greek science - he read a lot and was extensively knowledgeable about it. In an article, Prof Abdulla A'zam looks at Greek philosophers' theories about life and literary characters mentioned in Navoiy's works and compares the Greek and oriental names for the characters.

Philosopher Bahodir Zokir's “The Ideology of Politics or the Secret Behind the Governor's Work” is about the social background, his works and political activity of the famous Florentine political scientist Nicola Micaville, who was also a diplomat, philosopher and writer. The article is also a comparative analysis of Micaville's political views in his novel, “The Governor”, which he wrote as a recommendation for those in power at his time and the great Tamerlane's way of state governance.

In this edition's “The Pearl on the Shelf”, writer Nabijon Boqiy shares with his own opinions on some of the books he read. He is positive about, but sometimes astonished by his reads and their authors.

НАВРЎЗ

Сени хўб соғиндим, Наврўзи олам,
Таърифинг ҳамиша серзавқ бўлади!
Яна табиатга бахш этди илҳом
Келинчак бодомнинг оппоқ кўйлаги.

Соғинчни қучоқлаб қўйвормас хаёл,
Хархаша қилади бола сингари.
Юрагингдан тошар, эй соҳибжамол,
Булоқнинг денгизмавж зилол сувлари.

Ўзинг эмасмидинг менга ўргатган
Муҳаббат қўшиғин ёниб куйлашни?
Мен гумроҳ унутдим нечун дафъатан
Ўз она тилимда бийрон сўзлашни...

Бу дам кўкрагимда бедана сайрар,
Жамолингни кўриб қамар тўлғонди.
Ҳатто уйқусини бузиб бу саҳар
Сени қутлаш учун шамс ҳам уйғонди.

Ҳайҳот, таърифингга етмади сўзим,
Қолганини айтар чечан одамлар.
Кел, сени бағримга босай, Наврўзим —
Юртим баҳоридан туғилган дилбар!

Манзура ТЎРАЕВА

Нашир кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 2/2005

